

Norges miljø- og
biovitenskapelige
universitet

Masteroppgave 2020 30 stp

Fakultet for landskap og samfunn

Sansehager i arktiske strøk

Sensory gardens in Arctic regions

Stina Kaisa Karlstrøm

Landskapsarkitektur

Samselnaager

I ARKTISKE STRØK

BIBLIOTEKINFORMASJON

TITTEL: Sansehager i arktiske strøk

FORFATTER: Stina Kaisa Karlstrøm

VEILEDER: Katinka Horgen Evensen

BIVEILEDER: Anne Katrine Geelmuyden

SIDEANTALL: 146

FORMAT: Stående A4

FIGURER: Referert ved tall i bildetekst og fullstendig referanse i figurliste. Figurer uten referanser er produsert av forfatteren selv

EMNEORD: Sansehage, arktiske strøk, Nord-Norge, klima, kultur, omsorgssenter, miljøterapi, casestudie, veileder

LIBRARY INFORMATION

TITLE: Sensory gardens in arctic regions

AUTHOR: Stina Kaisa Karlstrøm

SUPERVISOR: Katinka Horgen Evensen

CO-SUPERVISOR: Anne Katrine Geelmuyden

PAGES: 146

FORMAT: Portrait A4

FIGURES: References by number in caption and complete reference in the list of figures. Figures without a reference are produced by the author

KEYWORDS: Sensory garden, arctic regions, Northern Norway, climate, culture, care facilities, environmental therapy, case study, design guide

FORORD

Denne masteroppgaven markerer avslutningen på min utdanning som landskapsarkitekt ved NMBU. I løpet av mine nesten fem år på studiet har områdene jeg selv har vokst opp i aldri vært tema i noe emne.

Jeg ønsket derfor gjennom min avsluttende oppgave å utfordre meg selv i et landskap som på den ene siden er ukjent territorium faglig, men som på den andre siden er det landskapet som står meg nærmest personlig, og som jeg kjenner aller best.

Min tilhørighet til Finnmark og interesse for den nordnorske naturen, og de klimatiske og kulturelle variasjonene i nord har vært førende for valg av tema. Samtidig har jeg nær familie som i disse dager flytter fra et omsorgssenter hvor mulighetene for å gå ut er nesten ikke-eksisterende, til et omsorgssenter med store tilgjengelige uteområder. Det følte derfor særlig meningsfylt å sette meg inn i hvilken forskjell tilgjengeliggjøring av et landskapsarkitektonisk utformet uterom kan utgjøre i hverdagslivet til personer som er fullstendig avhengig av et tilrettelagt fysisk miljø.

For gjennomføringen av denne oppgaven har jeg trengt å få innblikk i slike tilrettelagte fysiske miljø. For det skylder jeg Alta omsorgssenter, Sonjatun omsorgssenter og Dorvogoahti omsorgssenter en stor takk for at jeg fikk komme på besøk. Takk for imøtekommenhet og stort engasjement rundt egen sansehage. En stor takk også til landskapsarkitekter og arkitekter for prosjektene for innblikk i planer og planprosesser. En ekstra takk til Anita Veiseth og Verte landskap og arkitektur for inspirerende samtaler, gjestfrihet og lån av kontor i Alta.

En spesiell takk vil jeg imidlertid rette til:

- Min veileder Katinka Horgen Evensen for stødig faglig veiledning, gode diskusjoner, engasjement og tro på mitt prosjekt.
- Min biveileder Anne Katrine Geelmuyden for å ha stilt opp som veileder på kort varsel med landskapsarkitektonisk faglig veiledning.
- Min samboer og min familie for moralsk støtte. En ekstra takk til min mor for gjennomlesing av oppgaven. Tegnsettingen hadde ikke vært den samme uten.

SAMMENDRAG

I Norge er det anlagt mange sansehager ved omsorgsboliger og andre institusjoner de seneste årene, hvor målet er å skape muligheter for utfoldelse og glede slik at tapet av, eller mangelen på, viktige mentale funksjoner ikke oppleves så sterkt for beboerne. Forskning viser at slike tilgjengelige og opparbeidede uterom kan bidra til høyere livskvalitet, mer selvstendighet og en mer aktiv tilværelse. Forskning viser også at det i stor grad er kulturelle og klimatiske aspekter som byr på de største bruksutfordringene.

I vår nordligste landsdel er det også etablert sansehager. Tross et svært variert klima og en betydelig tilstedeværelse av både norsk, samisk og kvensk kultur, foreligger lite tilgjengelig informasjon om disse sansehagenes utforming og bruk.

Gjennom en casestudie basert på dokumentanalyse, befaring og fysisk stedsanalyse samt samtaler med ansatte og landskapsarkitekter kartlegger oppgaven hvordan sansehager i arktiske strøk er planlagt og utformet samt hvordan de egner seg for bruk og hvordan de brukes.

Resultatene fra casestudien viser at både de kulturelle og klimatiske faktorene spiller stor rolle i planleggingen og bruken av sansehager i nord, og at behovet for klimatilpasning varierer i forhold til de kulturelle forholdene som ligger til grunn på stedet.

Casestudien viser også at sansehager som tilrettelegges for bruk om vinteren brukes om vinteren, at skjøtsel er et svært viktig tema å sette på dagsorden for å få til god bruk av en sansehage, og at det er mulig å utforme en sansehage i arktiske strøk helt uten skjøtelselsbehov.

På bakgrunn av funnene i casestudien foreslås en veileder for utforming og bruk av sansehager i arktiske strøk. Mens enkelte tiltak i veilederen trolig er anvendbare i store deler av landet, er flere tiltak særegne for arktiske strøk.

ABSTRACT

In recent years many sensory gardens have been established in Norway, where the goal is to create opportunities for unfoldment and joy so that the loss of, or lack of, important mental functions is not experienced as strongly for the residents. Research has shown that such available outdoor spaces can contribute to a higher quality of life, independence, and a more active lifestyle for the residents. Research also shows that cultural and climatic aspects offer the most significant challenges concerning use.

We can also find many sensory gardens in our northernmost part of the country. Despite a very varied climate and a significant presence of Norwegian, Sami, and Kven culture, there is little available information about the design and use of these sensory gardens.

Through a case study based on document analysis, site analysis and conversations with employees and landscape architects, the thesis tries to map how sensory gardens in arctic regions are planned and designed as well as how they are suitable for use and how they are being used.

The case study results show that both the cultural and climatic factors play a significant role in the planning and use of sensory gardens in Arctic regions. The need for climate adaptation varies with the cultural conditions underlying the site.

The case study also shows that sensory gardens adapted to winter get used during the winter months. Managing and caring for the site is an important question when planning for a sensory garden. The case study shows that it is possible to design a sensory garden in Arctic regions entirely without managing and care.

Based on the case study findings, the assignment proposes a guide for sensory gardens in arctic regions. While some measures are probably applicable in large parts of the country, several criteria are specific to Arctic regions.

BEGREPSFORKLARING

Noen ord og begreper kan i utgangspunktet romme mye. Denne begrepsforklaringen forklarer hvordan noen viktige begreper brukes i denne oppgaven

Sansehage: En tilrettelagt hage som kan stimulere sansene. Særlig syns-, lukte- og følesansen (Berentsen et al., 2007).

Arktiske strøk: I denne oppgaven brukes Arktisk råds definisjon:

For Norge, og denne oppgaven, vil det altså si de geografiske områdene nord for polarsirkelen (Arctic Monitoring & Assessment Programme, 2020)

Klima: Det typiske værmønsteret på et sted over tid (Mamen, 2020)

Kultur: Holdninger, verdier og normer som råder hos en gruppe mennesker, samt et felles syn som ligger til grunn for fremgangsmåter og virksomheter i et samfunn (Schackt, 2019)

Miljøterapi: En gjennomtenkt tilrettelegging av et miljøes sosiale, fysiske og psykologiske betingelser i forhold til personers eller gruppers situasjon og behov (Vandvik, 2019)

Institusjon: En samlebetegnelse for all heldøgns bemannede boliger og sykehjem (Helse- og omsorgsdepartementet, 2015)

Omsorgssenter: En hjemlig boform for eldre og andre som har behov for assistanse, pleie eller omsorg døgnet rundt (Husbanken, 2009)

Livskvalitet: Hvor god livssituasjon man objektivt har, samt hvordan en person subjektivt opplever å ha det (Folkehelseinstituttet, 2016)

Myk fasinasjon: En opplevelse av et miljø rikt på stimuli, som samtidig er velbalansert og som opprettholder og forlenger en lite anstrengt interesse (Kaplan og Kaplan, 1989).

Veileder: I denne oppgaven brukes begrepet veileder om en samling retningslinjer for utforming. Omtalt og beskrevet på et generelt og overordnet nivå.

INNHOOLD

1	1 INTRODUKSJON		
2	Aktualitet	101	5 VEILEDER FOR SANSEHAGER I
2	Målet med oppgaven		ARKTISKE STRØK
3	Oppgavens oppbygning	103	Planlegging
3	Bakgrunn	104	Tekniske kvaliteter
3	Hva er sansehage?	114	Opplevelseskvaliteter
9	Livskvalitet på omsorgssenter	123	Estetiske kvaliteter
10	Utforming og bruk av sansehager	130	Alternativer til sansehager
13	Hva er arktiske strøk?		
16	Hagekultur i Nord-Norge		
19	Referanseprosjekter		
		132	6 REFLEKSJON
23	2 METODE		
24	Utvikling av veileder	135	Etterord
25	Casestudie	137	Figurliste
26	Dokumentanalyse	139	Litteraturliste
26	Befaring og analyse av sansehagene		
27	Samtaler med ansatte og landskapsarkitekter		
27	Etske vurderinger	145	7 VEDLEGG
28	3 CASESTUDIEN		
29	Case: Sonjatun omsorgssenter		
29	Nordreisa kommune		
31	Sonjatun omsorgssenter		
33	Utforming		
51	Oppsummering		
52	Case: Dorvogohti omsorgssenter		
52	Kautokeino kommune		
53	Dorvogohti omsorgssenter		
53	Utforming		
72	Oppsummering		
73	Case: Alta omsorgssenter		
73	Alta kommune		
74	Alta omsorgssenter		
76	Utforming		
91	Oppsummering		
92	4 DISKUSJON		
93	Funn i casestudien		
98	Metodediskusjon		

– Jeg ruer meg til sommeren. Da må jeg også tilbringe hver eneste kveld i senga

– Lyse sommerkvelder på terrassen kan jeg bare se bort fra. Å gå og legge seg for klokken ni om kvelden, er bare nitrist.

Har terrasse, men får ikke bruke den

Beboere på sykehjem har fått takterasse for å kunne luften seg, men døren er låst. Hjelpepleier Mona Storheim sier personalet og pårørende er forville. Foto: ARNE RISTESUND

Av Solfrid Torvund Langeland

24. august 2012, kl. 07:13
Artikkelen er over 8 år gammel

Røde Kors sykehjem har manglet penger til nødvendig brantrapp. Til deres store forvillelse har døren til takterrassen vært stengt i over fem år.

LOKALE NYHETER

Heisen står - eldre innestengt

KOMMER SEG IKKE UT: Lørdag stoppet heisen i Ole Bulls gate 40. Siden har ikke Wilfred Bjerke kommet seg ut. Heiserparatørene leter nå etter løsninger til den gamle heisen, og håper å finne en midlertidig løsning så fort som mulig. ALLE FOTO: KAY STENSHJEMMET

Av Lars Petter Hallingstorp

19. mai 2010, kl. 22:00
Artikkelen er over 10 år gammel

Heisen i den åtte etasjer høye boligblokka har stått siden lørdag. Wilfred Bjerke (88) er en av flere eldre som ikke kommer seg ut.

© ANNEDELLEK, ARKITEKUR 0000 - 30. oktober 2020

Norges første demenslandsby gjør arkitekturen til en behandlingsform

Viljen til å eksperimentere og nivået på gjennomføringen går utenpå alle andre helsebygg jeg har sett i samme sjanger.

Skår et helsebygg? I demenslandsbyen kan beboerne gå fritt ute i rodet der hus, beplantning og landskapsarkitektur skaper en unik atmosfære. Bildet er et man ikke skal gå seg bort - uten å vite at man svømmer i en golfballe.

LOKALE NYHETER

Johanne (86) får ikke frisk luft

INNESTENGT: Arne Espeland har hatt sin mor Johanne Espeland på Skalsberg siden desember 2012. Hun fikk komme ut for første gang nå nylig. Det er en plasing rett utenfor rommet hennes, men området institusjonen har er ikke inngjerdet, så dera er låst og Johanne innestengt. Begge foto: Lisbeth Andresen

Av Helle Karterud

21. mai 2013, kl. 12:09
Artikkelen er over 7 år gammel

Johanne Espeland (86) hadde vært på sykehjemmet i nesten fem måneder før hun kom ut i frisk luft.

Helsefagarbeidere i Delta

Eldre bør få komme ut en tur hver dag

Hvorfor har ikke eldre på sykehjem lovfestet krav til utetid når både fengselsinnsatte og kyr har det? Foto: Colourbox

Mange eldre, og familiene deres, kan ha ekstra stor glede og nytte av teknologiske nyvinninger. (Illustrasjonsfoto: Shutterstock / NTB scanpix)

– Det som fungerer for eldre på Grünerløkka, kan virke dårlig for eldre i Finnmark

Britt er innestengt i omsorgsbolig

Kommunen stengte inngangen for de gamle, for å beskytte ansatte i første etasje. Resultat: Flere eldre kommer seg ikke ut.

Publisert 22. september 2018

PARKERT: Else Skogstrand og Britt Brandt viser frem kjerretøyet som nå står permanent parkert i husets fjerde etasje. Foto: Geir Martin Strande

Slik skal det bli mindre tvang mot eldre på Ekren

forskning.no Kultur Helse Miljø Samfunn Teknologi Naturvitenskap Podcast Nyhetsbrev +

Hager vekker minner hos personer med demens

Dette endrer kvardagen for pasientar og personale

Vi må huske på at alle mennesker har et grunnleggende behov for bevegelse, også demensrammede, sier forsker. (Illustrasjonsfoto: Shutterstock / NTB Scanpix)

Eldre pasienter med demens bør gå mer

Eldre som har god balanse, muskelstyrke og mobilitet er mindre rammet av depresjon, viser ny studie.

OsloMet – storbyuniversitetet Solveig Bævi

Torsdag 19. oktober 2017 - 05:00

Hele 80 prosent av eldre på sykehjem har demens, og mange utvikler depresjon. De blir som regel stillesittende og inaktive.

Finner roen i sansehagen

På Ullevud sykehjem kan man heste både bær og frukt fra egen hage. Her smaker husøkonom og aktivist Hege Løkken og beboer Astrid Johnsen på ripsbærene. FOTO: WENCHE ENGBRETHSEN

Eldre må sitte inne hele påsken - aktivitetene blir avlyst

Påskehelgen kan bli lang og ensom for Margot Særvoll (84) og andre eldre på sykehjem i distriktet. Alt program er avlyst i helligdagene.

Publisert: 6. april 2012

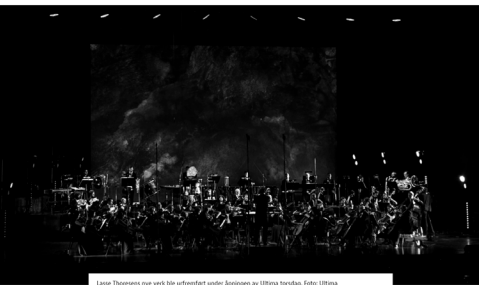
Margot Særvoll (84) synes påskedagene blir lange ved Ramsvigtunet sykehjem. (Foto: Pål Christensen)

Her skapes omsorg for fremtida

Nord sett fra sør

Lasse Thoresen tegner opp et stort ede landskap, og får det til å virke kjent.

Lasse Thoresens nye verk ble utført under Sjøengen av Uffina torsdag. Foto: Uffina

Like tjenester er ikke likeverdige tjenester

Den sørsamiske befolkningen trenger likeverdige helse- og omsorgstjenester.

Omsorgstjenester: Å få like tjenester er ikke det samme som å få likeverdige tjenester. Foto: Frank May / NTB scanpix

Skal forebygge ensomhet

Sykehjem innførte flere tiltak: Har redusert medisinerbruken med over to tredjedeler

Sykehjem innførte spesielle tiltak - da dalte medisinerbruken kraftig

LUND/ROGALAND (TV 2): For tiltakene ble innført, lå medisinerbruken på 580.000 kroner. I dag er den vesentlig redusert, ved hjelp av helt spesielle tiltak.

AV KANNO TANDHOLM
PUBLISERT 22.09.2020. OPPDATERT 22.09.2020

Sansehagen på Vonheim - et "slarkhus"

Hager uten sanser ved sykehjemmene

Sansehagen på Prestøyhjemmet er gjennomgått. Foto: Mounad Abarkach

Innløst: Den nye sansehagen ved Innløst alderssenter. Foto: Ida Øvstevik

- Hvem skal vedlikeholde sansehagene?

Fire høns har utløst et stort positivt engasjement hos alle som er tilknyttet Lødingen sykehjem. Sandra Nordeng tar gjerne "de nye beboerne" med inn på avdelingen slik at beboerne får hilst på dem. Foto: Svein Rist

- Jeg hadde aldri forestilt meg at noe så lite kunne utløse så stor positivitet

INTRODUKSJON

KAPITTEL 1

AKTUALITET

I Norge er det anlagt mange sansehager ved omsorgssentre de seneste årene (Kirkevold og Gonzalez, 2012). Målet er å skape muligheter for utfoldelse og glede slik at tapet av, eller mangelen på viktige mentale funksjoner ikke oppleves så sterkt (Berentsen, Grefsrød og Eek, 2007). En sansehage kan skape muligheter for gjenkjenning og mestring i omgivelser det er godt å være i, men kanskje viktigst av alt gir etableringen av en sansehage et betydningsfullt fokus på at beboere som bor på institusjon også skal være ute.

I tillegg til hvordan sansehager brukes, er det en viktig erkjennelse at etablering og vedlikehold er to sider av samme sak. Ved mange institusjoner rapporteres det om vansker med å få kommuner til å organisere og betale for vedlikeholdet (Berentsen et al., 2007), noe som kan føre til en mindre målrettet bruk av sansehager. Det viser at selv om begrepet sansehage begynner å bli relativt godt etablert og det finnes en økende forståelse for verdien av et godt tilrettelagt uterom, er det fremdeles et stort behov for informasjon rundt utforming og bruk av sansehager.

De nærmeste tiårene vil demografiske endringer føre til større etterspørsel etter heldøgns omsorgstjenester, både fra yngre og eldre brukergrupper (Magnussen, 2020). Omsorgstjenester har klare fellestrekk med helsetjenester, men omsorgstjenestene skiller seg imidlertid fra helsetjenestene på ett vesentlig

område: Der målet med helsetjenester er å oppnå bedre helse, er målet med omsorgstjenesten like mye å bidra til at individer kan leve med den tilstanden de har.

Forskning viser at tilgjengelige og opparbeidede uterom kan bidra til høyere livskvalitet, mer selvstendighet og en mer aktiv tilværelse (Detweiler et al., 2012, Kirkevold og Gonzalez, 2012, Lu et al. 2019). Forskning viser også at det i stor grad er kulturelle og klimatiske aspekter som byr på de største utfordringene i forhold til bruk (Kirkevold og Gonzalez, 2012).

I den nordligste landsdelen er det også blitt etablert sansehager. Omsorgstjenester utvikles og leveres på kommunalt nivå i en lokal kontekst, men tross et variert klima og en betydelig tilstedeværelse av både norsk, samisk og kvensk kultur, foreligger lite tilgjengelig informasjon om disse sansehagene. Gjennom denne masteroppgaven vil jeg derfor undersøke hvordan utformingen av sansehager i arktiske strøk er planlagt, hvordan de brukes og hvordan de egner seg for bruk.

Målet med oppgaven

Målet med oppgaven er å utvikle en veileder for utforming og bruk av sansehager i arktiske strøk, som bygger på en casestudie av tre eksisterende sansehager og forskning på helse og naturopplevelse, miljø og sansehager. Casestudi-

et inkluderer analyser av eksisterende sansehagers utforming basert på dokumentanalyser, befaringer og samtaler med ansatte og landskapsarkitekter. Veilederen er mitt faglige bidrag i denne gradsoppgaven, og målet med den er å skape et verktøy som kan brukes, og som kan inspirere til en målrettet utforming og aktiv bruk av uterommet ved institusjoner i arktiske strøk.

Oppgavens oppbygning

I denne oppgaven presenteres først et faktabasert bakgrunnskapittel som beskriver rammene og de mest sentrale utfordringene knyttet til sansehager i arktiske strøk. Deretter presenteres en casestudie av tre sansehager. Sammen legger kunnskapsgrunnlaget og empirien fra casestudien grunnlaget for en veileder for sansehager i arktiske strøk, som presenteres til sist.

BAKGRUNN

Hva er en sansehage?

I den eksisterende litteraturen brukes en rekke ulike ord for å referere til det terapeutiske segmentet av landskapsarkitekturen: helbredende hager, helbredende landskaper, terapeutiske hager, hagebruksterapi eller sansehager. Ofte brukes disse ordene og uttrykkene om hverandre.

Begrepet *healing garden* virker å være det som brukes mest i den engelske litteraturen. Det brukes blant annet i en rekke fremtredende tekster, inkludert *Healing Gardens: Therapeutic Benefits and Design Recommendations* (Marcus og Barnes, 1999) og *Therapeutic Landscapes* (Marcus og Sachs, 2014), to bøker det refereres mye til innenfor emnet. I denne boken refererer begrepet *healing garden* til en rekke kvaliteter ved hager som har til felles en konsekvent tendens til å redusere følelsen av stress, og ha andre positive påvirkninger på både pasienter, besøkende og ansatte. Det blir også nevnt at for å rettferdiggjøre bruken av ordet *healing*, bør en hage ha terapeutiske effekter på et stort flertall av brukerne.

I norsk litteratur er det begrepet *sansehager* som er det mest brukte. Derfor er det også dette begrepet som brukes i denne oppgaven. Ifølge Kirkevold og Gonzalez (2012) refererer begrepet *sansehage* til at hagen skal stimulere sansene, særlig syns-, lukte- og følesansen. En *sansehage* er en tilrettelagt hage for

personer med sammensatte behov som hovedbrukergruppe, men også to andre, de ansatte og besøkende. Sansehagen kan tilby grønne omgivelser og kan oppleves som et fristed. Den kan også gi en følelse av gjenkjennelse gjennom forsterkede sanseopplevelser, som både kan bidra til en trygghetsfølelse i omgivelsene, og de grønne om-givelsene kan oppleves som en restituerende ressurs.

I forskningen skilles det gjerne mellom passiv og aktiv bruk av sansehager. *Passiv* bruk referer til det å sitte utendørs, og å glede seg over ulike stimuli som frisk luft, solskinn, dufter og lyder. *Aktiv* bruk handler om aktivitet som er hensiktsmessig for den enkelte. For eksempel kan personer som er urolige ha et trygt sted å vandre ute. Begrepet *vandrehage* brukes ofte i forskning, da en viktig hensikt med sansehager er nettopp å tilrettelegge for et sikkert område å bevege seg i utendørs (Kirkevold og Gonzalez, 2012). Begrepet *hagebruksterapi*, eller *horticulture therapy* brukes også og handler om det å praktisere hagearbeid som en egen terapiform eller som del av annen terapi.

Sanselhagens historie

Sanselhage er et relativt nytt begrep, men ideen om hager for sansene er langt fra ny. I Egypt, Perserriket og Østen ble hager for rekreasjon etablert allerede i oldtiden (Gerlach-Spriggs, Kaufman og Warner, 1998). I Europa hadde sykehus og klostrene i middelalderen terapeutiske hager hvor de tok imot funksjonshemmede, eldre og sinnssyke. Det antas derfor at hagene som ble anlagt ble brukt terapeutisk for de pleietrengende, uten at det aktivt ble lagt til rette for dette den gang. Det var trolig ikke medisinske, men heller religiøse hensikter, som ga liv til slike institusjoner

den gang (Gerlach-Spriggs et al., 1998).

Denne nestekjærligheten som hadde blomstret i Europa forsvant med kulturen som renessansen førte med seg. Religiøse og politiske konflikter førte til et stort forfall i de mange veldedige institusjonene som ble opprettet under klostertiden i middelalderen. De veldedige institusjonene mistet de økonomiske ressursene sine, noe som gjorde det umulig å opprettholde de terapeutiske omgivelsene for de syke. På den ene siden ble renessansen de terapeutiske hagenes store fall, på den andre siden var denne epoken, med dannelsen av det strukturerte samfunnet og framskritt i medisin og vitenskap, starten på en videre utvikling av helsearbeidet for øvrig (Gerlach-Spriggs et al., 1998).

Utover 1600-tallet ble det opprettet mange sykehus og institusjoner i Europa, men et fåtall av disse hadde opparbeidede uteområder. Tross barokkens for øvrige store interesse for hagebruk, og den generelle tanken som rådet om at hagen var sted for hvile fra hverdagens bekymringer (Gerlach-Spriggs et al., 1998), var det ingen utbredt tanke at de grønne omgivelsene kunne bidra i helsearbeidet.

Under opplysningstiden på 1700-tallet begynte man å forske mer på menneskers ve og vel. Oppmerksomheten ble rettet mot hygiene og frisk luft, og flere så behovet for å tilrettelegge for at innlagte på sykehus skulle få tilgang til uteområder. Men det var kun behovet for frisk luft og sollys som var grunntanken, og uteområdene var derfor ikke særlig opparbeidede eller frodige.

Romantikken og 1800-tallets forkjærlighet for naturen fikk for alvor øynene opp for naturens terapeutiske innvirkning på

mennesket. Nye sykehus og institusjoner ble plassert utenfor byene i større grad, slik at pasientene kunne få tilgang til naturen. Noen steder ble det innført hagebruksterapi, og terapi hvor sosialisering av pasientene sto i sentrum. I en oppfølgingsstudie av personer som ble skrevet ut fra Worcester State Hospital i Massachusetts mellom 1833 og 1853, klarte 45% av de utskrevne å vende tilbake til sitt normale liv, uten å senere havne tilbake på psykiatrisk avdeling eller ta sitt eget liv (Gerlach-Spriggs et al., 1998). Denne utviklingen var oppsiktsvekkende den gang, og mange henviste til hagebruk og sosialisering som årsaken.

1800-tallets medisinske forskning førte med seg en revolusjon av behandlingsmuligheter inn i 1900-årene. Sykdommer som tidligere ble behandlet med omsorg og pleie, kunne nå kureres helt med operasjoner og medisiner, effektivt og trygt. Effektiviseringen av sykehuse- ne ble derfor viktig, og behandling i terapeutisk form ble knyttet til nytte.

I løpet av 1900-tallet var fokuset på å skape miljøer som kunne lykkes som funksjonelle og effektive plattformer for viktig ny medisinsk teknologi og vitenskap (Ulrich, 1999). Et stort behov for å imøtekomme moderne teknologi i helsetjenester overskygget tradisjonell tro på viktighet av å inkludere antatt terapeutiske trekk, som for eksempel hager. I tiårene som fulgte ble vekten lagt på det funksjonelle og effektive miljøet. Det bidro til sterile og sterkt institusjonelle miljøer, som i dag betraktes som stressende eller uegnet for de emosjonelle eller psykologiske behovene til pasienter, besøkende og ansatte (Ulrich, 1999).

De siste årene har en voksende bevissthet utviklet seg internasjonalt blant helsearbeidere, samfunnsvitere, landskapsarkitekter og arkitekter om behovet for å skape funksjonelt effektive miljøer som også har pasientsentrerte eller psykologisk støttende egenskaper, som kan hjelpe pasienter med å håndtere det store stresset som følger med sykdom (Ulrich, 1999). Interessen for sansehager representerer en del av en bredere internasjonal bevegelse som søker å forbedre kvaliteten på helsevesenet ved å skape nye typer fasiliteter som ikke bare er kostnadseffektive, men som også oppleves som støttende miljøer (Ulrich, 1999).

Naturopplevelse og helse

Å flytte på institusjon krever tilpasninger som vanligvis ikke er særlig velkomne hos innflytteren selv. De fleste har liten til ingen mulighet til å komme tilbake til et mer uavhengig miljø (Covinsky et al., 2003). Mange er ofte helt avhengige av personalet for å gjennomføre noen, eller de fleste av deres daglige aktiviteter. De er også avhengige av et begrenset og trygt miljø, som ofte kan gå på bekostning av tilgangen til naturlige omgivelser (McMinn og Hinton, 2000). Forskning på institusjonsomsorg peker på at stillesitting og isolering av pasientene kan resultere i økt verbal og fysisk uro, samt økt bruk av medisiner (McMinn og Hinton, 2000).

Opplevelsen av et miljø er praktisk sett hvordan vi selv vurderer omgivelsene våre, hvordan de får oss til å føle oss, miljøets innhold og romlighet (Kaplan og Kaplan, 1989). Innholdet oppfatter vi i store drag som naturmiljø eller bygd miljø. Romligheten opplever vi gjennom stedets åpenhet eller lukkethet, men også funksjon (Kaplan og Kaplan, 1989).

Funksjonen verdsettes etter grad av orienterbarhet, sikkerhet og komfort.

Miljøpsykologisk forskning på landskapsopplevelser kan gi gode holdepunkter for hvilke omgivelser som best dekker menneskelige behov. Den kan også forklare hvorfor vi liker noen miljøer bedre enn andre.

Forskning på naturopplevelse og helse

Naturopplevelser kan spille stor rolle i å fremme menneskers mentale og fysiske helse (Kaplan, Kaplan og Ryan, 1998). Forskning på feltet er utført av et bredt spekter forskere og aktører innen ulike fagfelt, og har gitt relativt konsistente funn om forholdet mellom mennesket og natur (Kaplan et al., 1998). Blant annet peker forskningen på at opplevelsen av natur kan ha en rekke helsefremmende effekter. Å være ute i naturen kan virke mentalt restituerende (Kaplan og Kaplan, 1989), redusere følelsen av stress (Hartig, Evans, Jamner, Davis og Gärling, 2003), uro og aggresjon (Detweiler et al., 2012).

Kaplan og Kaplan (1989) viser i sine studier hvilke sider av et miljø som i særlig stor grad kan ha positiv effekt på mental restitusjon, og konkluderer med fire særlige miljøkvaliteter:

- *Å komme bort*: Å kunne komme bort og oppleve fysisk og psykologisk distanse fra stressbelastning i hverdagen
- *Avgrensning og sammenheng*: Miljøet må kunne oppleves som en verdi i seg selv. Dersom et landskapsrom mangler sammenheng blir det vanskelig å forstå; dersom det mangler kompleksitet blir det uinteressant
- *Myk fasinasjon*: Et miljø rikt på stimuli, som samtidig er velbalansert

og som opprettholder og forlenger en lite anstrengt interesse

- *Overlapp*: God forenelighet mellom menneske og miljø, altså samsvar mellom det personer ønsker å gjøre, og det miljøet tilbyr

Disse fire miljøkvalitetene er alle viktige for å etablere et godt miljø, men myk fasinasjon er den miljøkvaliteten en kan jobbe mest med. Myk fasinasjon oppstår spontant og uten anstrengelse når et fenomen automatisk drar til seg oppmerksomhet, og oppleves behagelig. I følge Kaplan og Kaplans *Attention Restoration Theory*, eller ART-teorien, tar vi inn informasjon gjennom to typer oppmerksomhet; rettet oppmerksomhet og myk fasinasjon. Den rettede oppmerksomheten krever, i motsetning til den myke fasinasjonen, stor anstrengelse for å følge med på et fenomen som ikke drar til seg oppmerksomhet. Den rettede oppmerksomheten brukes for eksempel når vi leser en tekst som er vanskelig å lese eller kjører bil i et område det er vanskelig å orientere seg i.

Det som kjennetegner fasinerende elementer er gjerne at man kan ta på dem, se de eller høre de. Elementer som spontant stjeler oppmerksomheten vår uten at det krever anstrengelse er fasinerende elementer. Naturelementer har ofte disse kvalitetene, raslende trær, fuglekvisper, rennende vann, solnedganger, variert vegetasjon og lignende. Dette er miljøkvaliteter en må utnytte ved utforming. En annen sentral teori som understreker dette er Ulrichs (1984) *Stress Reduction Theory*, eller SRT-teorien. Ulrich forklarer gjennom denne teorien at å være i et trygt miljø og kunne se naturlige elementer aktiverer en positiv respons og vedvarende våken avslappet oppmerksomhet.

Enkeltpersoner kan altså oppleve reduksjon av stress, og et naturlig miljøes positive effekter kun ved å se på det. En av Ulrichs kanskje mest kjente artikler underbygger denne teorien. Her redogjøres det for en studie som viste at sykehuspasienter med utsikt over grønne miljøer kom seg raskere enn de med utsikt mot en murvegg (Ulrich, 1984).

Det finnes en norsk studie av helsefordelene med vindusutsikt mot naturlige omgivelser fra et rehabiliteringssenter på Røros (Raanaas, Patil og Hartig, 2011) som viste like resultater. I studien skilte Raanaas et al. (2011) mellom tre ulike utsiktskategorier; panoramautsikt hvor utsikten ut av vinduet var over daler og fjell uten bygninger som blokkerte utsikten, delvis blokkert utsikt hvor bygninger delvis blokkerte for utsikten over det naturlige landskapet, og blokkert utsikt, hvor utsikten over det naturlige landskapet var fullstendig blokkert av bygninger. Studien viste at pasienter med panoramautsikt viste raskere fysisk bedring og trivdes bedre enn testgruppen med blokkert utsikt. Studien er interessant, fordi værforholdene og klimaet på Røros kan sammenliknes med arktiske strøk. At vindusutsikten oppleves som viktig på Røros, kan kanskje bety at den i like stor grad oppleves som viktig i arktiske strøk. Resultatene av disse studiene er viktig i forhold til omsorgsboliger og institusjoner hvor det i mange tilfeller kan bo personer som ikke har muligheten til å gå ut i det hele tatt.

Et viktig aspekt, som kommer frem i en rekke studier er at opplevelsen av det naturlige miljøet ute ikke krever lange opphold i naturen, ei heller storslåtte eller avsidesliggende steder for å ha en positiv effekt. Det nære uterommet, og det naturlige landskapet i dagligdage

situasjoner kan ha positiv innvirkning på livskvaliteten (Kaplan et al., 1998). Dette er et særlig viktig aspekt når det handler om omsorgssentre og andre institusjoner, da man i de fleste tilfeller ikke har mulighet til å forlate institusjonen for å oppsøke avsidesliggende natur. Å tilrettelegge for et trygt uterom i tilknytning til omsorgssenteret er nok for å kunne oppleve de positive effektene det naturlige miljøet kan ha.

For at beboerne ved et omsorgssenter skal kunne komme bort og oppleve fysisk og psykologisk distanse fra stressbelastning i hverdagen kan etableringen av en sansehage være et viktig tilskudd. Det gir beboerne muligheten til å se og oppsøke et miljø i fullstendig kontrast til miljøet inne. Samtidig er det viktig at utemiljøet preges av forhold som gjør bearbeidingen av romlig informasjon lettere, og forhold som gjør denne informasjonen interessant og meningsfull (Strumse, 2007).

Alle har ulike preferanser på hvilke miljøer de opplever som best, men det er især tre forhold som, ifølge Strumse (2007) virker å skape preferanseforskjeller mellom mennesker;

- Familiaritet
- Kulturell og etnisk variasjon
- Formell kunnskap og ekspertise

For at et miljø skal oppleves som godt spiller altså erfaringer som mennesker har fra før av stor rolle. Det er altså viktig at landskapet oppleves som trygt og relaterbart. Flere studier har for eksempel vist at landskaps erfaringer og det stedet man bodde i barndommen, påvirker landskapspreferanser (Strumse, 2007).

Et annet viktig aspekt ved tilrettelegging av trygge uterom, kanskje særlig i områder som opplever mørketid i løpet av året, er belysning. Naturen er tilpasset store lysvariasjoner gjennom døgnet og året, og med feil bruk av kunstig belysning endres denne balansen.

Synet vårt står for 80% av våre sanseinntrykk (Wåseth, 2020). Dersom lysnivåene er for lave kan trygghetsfølelsen i utgangspunktet synke fordi vi mister oversikten. Dersom lysnivåene på den annen side blir for høye kan kontrasten mellom lys og mørke i synsfeltet bli for stor. Ved ankomst til et nytt sted, vil en person med normalt godt syn starte med å skaffe seg en oversikt over hele området, for deretter å fokusere på detaljene (Wåseth, 2020). En synshemmet person vil derimot fokusere på detaljene, for så å legge inntrykkene sammen til en helhet (Wåseth, 2020). Skarpt lys på veier og elementer får de øvrige omgivelsene til å virke desto mørkere (Wåseth, 2020). Øyet justeres hele tiden til det lyseste i synsfeltet (Wåseth, 2020) og for mye lys kan gjøre at bakgrunnen oppleves usynlig og utrygg. Det er derfor svært viktig å sørge for jevne og stedstilpassede lysnivåer gjennom hele området, slik at øyene tilpasser seg de laveste lysnivåene og omgivelsene oppleves som trygge og lesbare.

Å gi beboerne tilgang til ulåste dører som vender ut i et trygt hagemiljø, kan øke følelse av autonomi og livskvalitet (Namazi og Johnson, 1992), og det kan være et viktig grep for å redusere følelsen av å være i et låst miljø.

Hager i tilknytning til eget hjem kan ikke bare gi multisensorisk stimulering. De kan også gi beboere en følelse av ansvar og mestring i hverdagen. En systematisk litteraturgjennomgang og metaanalyse

av Lu et al. (2019) viste at pasienter som hadde tilgang til sansehager brukte betydelig mer tid engasjert i aktivitet enn de som ikke hadde det. Innføringen av sansehager hadde signifikante effekter på inaktivitetsstatusen til pasientene. Engasjement, fysisk aktivitet, og det å bry seg om egen hage kan gi beboere et insentiv til å samhandle mer med menneskene rundt seg (Lu et al., 2019).

Forskning på natur og miljøterapi i Norge

I Norge er interessen for natur og miljøterapi som behandlingsform voksende. Det er etablert en rekke sansehager for å bedre omsorgen, særlig for personer med demens de seneste årene. Antallet etablerte sansehager økte sterkt etter år 2000, og svært mange omsorgssentre som ikke har egen sansehage i dag, har planer om å etablere det (Gonzalez, 2016). Det finnes altså en stor interesse for å bruke miljøterapi og sansehager som en del av omsorgstilbudet i Norge, men det er svært lite av det som er etablert som er evaluert, og kvaliteten på de eksisterende sansehagene er foreløpig ukjent.

Litteraturen understreker ofte betydningen av å kunne utnytte erfaringer fra sansehager og terapeutisk hagebruk, og å tenke nytt i utformingen av sansehager, særlig i forhold til de klimatiske forholdene (Kirkevold og Gonzalez, 2012). Kunnskapen om miljøbehandling og sansehager er derfor viktig å fremheve og anvende, for å bidra til en bedre forståelse av hvilke miljøer som er gode for mennesker, hvorfor de er det, og hvordan man kan etablere de på best mulig måte.

Et av forskningsprosjektene på miljøterapi som er godt dokumentert i Norge er forskningsprosjektet *Demensomsorg på gård*. Prosjektet har til hensikt å utforske kvaliteten ved dagaktivitetstilbud på gård for personer med demens (Strandli, 2016). Gårder gir gode muligheter for meningsfulle aktiviteter i landlige omgivelser. En gårds uteareal kan sammenliknes med en sansehage, med sitt mangfold av aktiviteter. *Inn på tunet*, som er navnet på den medlemseide interesseorganisasjonen for tilrettelagte og kvalitetssikrede velferdstjenester på gård, har aktive gårder i alle landets regioner, og er et stadig voksende tilbud. Inn på tunet er også nevnt som en viktig medspiller i regjeringens *Demensplan 2020*. Demensplan 2020 påpeker også at det skal legges til rette for fysiske, sosiale og kulturelle aktiviteter, samt gode opplevelser og meningsfylte dager (Helse- og omsorgsdepartementet, 2015).

Det meste av forskning og eksempler på sansehager og miljøterapeutiske tiltak i Norge er i primærhelsetjenesten og særlig for personer med demens. Det er det gode grunner til, men det finnes også heldøgns omsorgstilbud for personer med funksjonshemming, omfattende psykiske lidelser, rusavhengighet og barn og unge. Etablering av sansehager ved disse institusjonene er også aktuelt. Beboerne er gjerne hovedbrukergruppen av en sansehage, men det finnes også to andre brukergrupper, nemlig de ansatte og de besøkende. Sanselige naturopplevelser er viktig for alle mennesker. Det viktigste ved etablering av sansehager er at de tilrettelegges behovene til brukerne, og at tilgjengeligheten er gjennomtenkt og god.

Livskvalitet på omsorgssenter

På institusjon handler livskvalitet om mer enn bare fravær av lidelse, og er avhengig av en rekke faktorer. Blant annet relasjoner, personalets holdninger, fysisk og psykisk velvære, funksjonsnivå og medikamentbruk. Omsorgen en pasient får skal blant annet sørge for at funksjonsnivået opprettholdes eller bedres, og må tilpasses pasientens behov. Den svenske psykologen Lars Tornstam er opptatt av *konsensuell validering*. Det betyr at alle har en klar oppfatning av hvem de er, og at dette må valideres eller bekreftes av omgivelsene (Tornstam, 2011). Da blir det særlig viktig med gjenkjennelige omgivelser.

Livskvalitet handler objektivt sett om hvor god livssituasjon man har, som helsetilstand og funksjonsevne, materielle levekår, arbeidsoppgaver og fritidssystemer (Folkehelseinstituttet, 2016). Men, hvordan en person opplever å ha det er en subjektiv opplevelse, og handler om hvordan livet oppleves for den enkelte. Det omfatter både positive følelser som glede og ro, og positive vurderinger som livstilfredshet. De positive vurderingene omfatter også opplevelse av vitalitet, mestring, interesse og meningen med livet. Denne subjektive livskvaliteten kan variere, og kan oppleves som god tross helseplager og sykdom (FHI, 2016).

Det fysiske miljøet vi lever i er et målbart aspekt på livskvaliteten vår (Parker et al., 2004). Dette aspektet gjør seg særlig gjeldende for de som ikke kan bo hjemme hos seg selv og som er helt avhengig av miljøet rundt seg for å kompensere for nedsatt mobilitet, sensoriske tap eller kognitiv svikt (Parker et al., 2004). Utformingen av omsorgssenters fysiske miljø er derfor av avgjørende betydning.

I utviklingen av byrom for øvrig handler det ofte om å skape omgivelser som bidrar til høy livskvalitet (Regjeringen, 2016). Byrom har ulik *liveability*, eller *levelighetsgrad* på norsk, avhengig av om de bidrar til bedre eller dårlige livskvalitet for innbyggerne (Regjeringen, 2016). De fleste som bor på institusjon og i omsorgsbolig har sjeldent mulighet til å dra derfra, og hagen blir dermed det eneste byrommet i deres tilværelse. Da blir det særlig viktig at disse er levelige og bidrar til livskvalitet.

Avinstitusjonalisering i omsorgen

Avinstitusjonalisering har vært en allmenn trend innen helse- og omsorgssektoren i store deler av Europa i mange år. Den første kritikken mot å samle personer med særlige behov i egne institusjoner vokste frem på 1960-tallet i takt med humanistiske idealer.

Norge var sent ute i satsningen på alternative tjenester. Omveltningen av omsorgspolitikken kom først ved inngangen til 1990-tallet. En omlegging fra institusjonsbasert til mer boligbasert omsorg ble første gang formulert av Gjærevollutvalget i NOU 1992:1: *Trygghet – verdighet – omsorg* (Gjærevoll, 1992) og fulgt opp politisk i *Velferdsmeldingen* (Helse- og omsorgsdepartementet, 1995). "Yngreomsorgen" ble forholdsvis raskt boliggjort, mens eldreomsorgen i stor grad fortsatte som før. Folk flest ønsket omsorgsbolig fremfor sykehjem for egen del, men sykehjem og institusjoner for sine nærmeste (Statistisk sentralbyrå, 2015). Norge satset derfor på to hester. Under *Handlingsplan for eldreomsorgen* (Helse- og omsorgsdepartementet, 1997) ble det bygget om lag 25 000 nye omsorgsboliger mellom 1995-2005 (SSB, 2015), men det ble samtidig etablert 5000 nye sykehjemsplasser, regulert og drevet

som institusjoner, som primært er personalets, og ikke beboernes hjemmebane.

Institusjonsomsorgen står fremdeles sterkt i Norge, mye sterkere enn for eksempel ellers i Skandinavia (SSB, 2015). Det er dog viktig å ikke svartmale i omtalen av eldreomsorgen i Norge. Det er mye som er bra og helse Norge er i stadig utvikling. Like fullt finnes store utfordringer og variasjoner rundt omkring i landet.

Utforming og bruk av sansehager

Utforming av sansehager

Det finnes flere veiledere for utforming av sansehager, både generelle og mer spesifikke. Ulrich (1999) har utformet en god generell veileder *Effects of gardens on health outcomes: Theory and research*. Med utgangspunkt i teori og forskning på atferdsvitenskap og helse-relaterte felt, mener Ulrich (1999) at hager ved helseinstitusjoner kan være et viktig sted for stressreduksjon for pasienter og ansatte dersom de fremmer en følelse av trygghet og kontroll, sosial støtte, fysisk bevegelse, tilgang til natur og andre positive distraksjoner. Denne veilederen har få temapunkter og sier lite konkret om utformingen. Hovedpoenget i Ulrichs veileder er at en sansehage ikke vil fungere uansett, dersom ikke disse fire prinsippene er oppfylt.

En mer spesifikk veileder er Alzheimer's Garden Audit Tool av Marcus (2007). Denne går systematisk gjennom alle elementer en sansehage bør ha. Den er i all hovedsak ment som en sjekklister etter at en sansehage allerede er etablert.

**Effects of gardens on health outcomes:
Theory and research (Ulrich, 1999):**

- En følelse av trygghet og kontroll
- Sosial støtte
- Fysisk bevegelse
- Tilgang til natur og andre positive distraksjoner

**Alzheimer's Treatment Garden
(Zeisel og Tyson, 1999):**

- Stier (Paths)
- Kanter (Edges)
- Områder (Districts)
- Knutepunkter (Nodes)
- Landemerker (Landmarks)
- Utsikter
- Møblering
- Beplantning
- Symbolikk

**Sansehager for personer med demens
(Berentsen et al. 2007):**

- Etablering og finansiering
- Størrelse, plassering og type
- Avgrensning
- Stier
- Oppholdssteder
- Beplantning
- Kjente elementer
- Belysning
- Aktiviteter
- Skjøtsel

**A quality evaluation tool for use in
designing healthcare gardens
(Bengtsson og Grahn, 2014):**

- Nærhet og tilgjengelighet
- Innhegning og inngang
- Trygghet og sikkerhet
- Gjenkjennelighet
- Orientering og wayfinding
- Ulike alternativer ved ulike væertyper
- Gledelige og meningsfylte aktiviteter
- Kontakt med omverdenen
- Sosial støtte
- Kultur og tilknytning til gamledager
- Symbolikk og refleksjon
- Utsikt
- Sted
- Biologisk mangfol
- Sansestimulering i naturen

Fig 2: Veiledere for utforming av sansehager

En annen, mer spesifikk veileder for sansehager *Alzheimer's Treatment Garden* er utarbeidet av Zeisel og Tyson (1999). Denne veilederen er blant annet basert på designprinsippene i Kevin Lynchs studier og boken hans *Image of the city* (1960). Dette er en mer detaljert veileder som kategorisk tar for seg ni ulike utformingsprinsipper (se figur 2). Zeisel og Tyson (1999) inkluderer også en case-studie som illustrerer hvordan veilederen kan brukes.

I Norden finnes to veiledere som ligner mye på denne. *Sansehager for personer med demens* av Berentsen et al. (2007) og *Outdoor environments in healthcare settings: A quality evaluation tool for use in designing healthcare gardens* av Bengtsson og Grahn (2014). De går på samme kategoriske måte spesifikt til verks, som vist i figur 2.

Alle veilederne i figur 2 nevner at en sansehage tilpasset lokalt kultur og lokalt klima er viktig. Samtidig går ingen av de nærmere inn på hva det konkret innebærer. Veilederen til Bengtsson og Grahn (2014) vekket særlig stor interesse hos meg da den har et eget punkt kalt *kultur og tilknytning til gamledager*, men selv om veilederens temapunkter er svært spesifikke, har flere av kategoriene et ganske generelt innhold med retningslinjer som ikke skiller seg i særlig nevneverdig grad fra de andre veilederne som er nevnt. Til tross for at veilederen til Ulrich (1999) kun består av fire punkter, favner disse fire punktene også i stor grad om det samme som de mer spesifikke veilederne. Det de mer spesifikke veilederne vinner på, er at de er enklere å bruke.

Bruk av sansehager

I en oversiktsstudie gjennomført av Kirkevold og Gonzalez (2012) viste flere undersøkelser at institusjoners policy og personalets holdninger bidro til å skape hindringer for bruken av sansehagen. Utstrakt låsing av dører og mangel på støtte rundt det å komme seg ut var gjennomgående problemer. Værforhold og klima reduserte også nytten og utnyttelsen av hagen betraktelig i flere studier.

I samme oversiktsstudie nevnes også en studie hvor forskere kartla hvilke aktiviteter som egnet seg for den enkelte beboer i en hage. Forskerne rapporterte om at typen aktivitet som var mulig og tiltalende for den enkelte varierte i stor grad, men at mange av aktivitetene det ble tilrettelagt for var for vanskelige for beboerne, grunnet dårlig fysisk funksjon som nedsatt styrke, ubalanse og syns- eller persepsjonsproblemer. Forskningen viste også at aktiviteter som beboerne selv kunne ta initiativ til, skjedde oftere enn hvis det ble lagt opp til felles aktivitet (Kirkevold og Gonzalez, 2012).

For å få mest mulig ut av en etablert sansehage er det med andre ord viktig å øke bevisstheten rundt hva sansehager er, hvorfor de etableres og hvilken ressurs den er for brukerne. Forskningen viser også at det er særlig viktig å planlegge sansehagen i forhold til klima, og tenke over hvordan uterommet kan fungere ved ulike værforhold og hvilke tiltak som fremmer bruk også om vinteren, samt ved små værromslag som vind og regn. I tillegg viser forskningen at det er viktig å tenke på at ulike beboere alltid har ulike behov, og alltid vil ha ulikt fysisk og kognitivt nivå. Det er særlig viktig å ta i betraktning hvilke kulturelle behov

som kan foreligge, og legge til rette for at de med lavest kognitivt og fysisk nivå også skal ha et tilbud utendørs. De som bor ved et omsorgssenter, bor der som regel permanent. De aller fleste skal aldri hjem igjen. Det er derfor viktig at de som kan og ønsker å være i aktivitet får lov til dette. Men aktiviteten må ikke være for vanskelig.

Hva er arktiske strøk?

Denne oppgaven tar for seg sansehager i arktiske strøk. Det finnes mange ulike definisjoner av Arktis. I denne oppgaven brukes Arktisk råds definisjon, som enkelt sett omfatter det geografiske området nord for polarsirkelen (AMAP, 2020). Denne definisjonen definerer det arktiske området ut ifra en kombinasjon av breddegrad, klima og politiske og demografiske forhold.

To viktige aspekter å ta hensyn til ved etablering av sansehager i arktiske strøk er de kulturelle og de klimatiske. De særlige sammensatte forholdene med lange vintre med mørketid, korte somre med midnattssol og tilstedeværelse av urbefolkning preger i størst grad den nordligste delen av landet vårt, og den nordlige delen av verden for øvrig.

Klima

En myte om klima nord i Norge, som aldri virker å dø helt ut, er at det er kalde her enn i landet for øvrig *hele tiden*. Årsakene til at denne myten står seg så godt er trolig det faktum at vintrene er lange. Tar vi Alta som eksempel, varer vinteren i Alta fra midten av oktober til slutten av april, mens vinteren i Oslo starter i slutten av november og varer til midten av mars, som illustrert i figur 3.

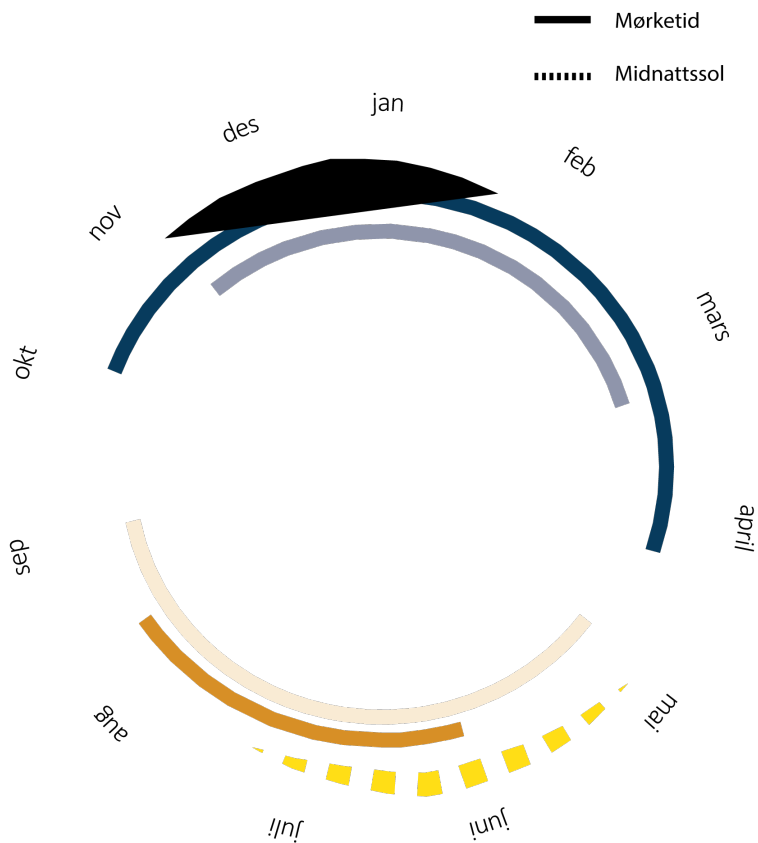

Fig 3: Vinteren varer omtrent fra slutten av oktober til langt uti april (her: Alta som eksempel). Til sammenligning har Oslo (indre sirkel) to måneder kortere klimatologisk vinter. Kilde: Meteorologisk institutt

Det som faktisk i stor grad preger klimaet i Nord-Norge er de store variasjonene. Noen steder kan temperaturene vise sprang på opptil 60-70 grader fra laveste til høyeste temperatur gjennom året. Ned mot 30 minusgrader vintertid, og opp mot 30 varmegrader sommerstid.

Årsnedbørsmengden kan variere fra under en meter til godt over tre (Norsk Landbruksrådgiving Nord Norge 2017), herunder snødybder som tidvis kan sjokkere selv den mest hardbarka nordlending. Vinden kan også herje betraktelig noen steder i landsdelen, mens det andre steder er relativt lunt. Dette betyr at bak de værmessige og meteorologiske gjennomsnittverdiene, tallene og «normalene» skjuler det seg betydelige variasjoner på godt og vondt. Hagelivet med varierte planter og nyttevekster kan under slike forhold bli utfordret på en helt annen måte enn om det var stabilt kaldt hele tiden (NLR, 2017).

Inn under de store klimamessige sammenhenger er det lokale og regionale geografiske og topografiske forhold som bidrar til at man kan få betydelige variasjoner innenfor relativt små områder (NLR, 2017). Her spiller blant annet terrengformasjoner, helningsretninger, lysabsorpsjon, vegetasjon og områder i de viktige faktorer. Dette kan gi grobunn for spesielt gunstige klimatiske forhold, eller motsatt. Disse faktorene gjør det særlig viktig å tilrettelegge sansehager lokalt, tilpasset et klima som varierer mye.

Det er mye som er «ekstremt» og annerledes i Nord-Norge; mørketida, den lange fyringssesongen, nedbørsvintrene med snødybder på to meter rett som det er, de trøstesløse somrene med kuling og regn i uke etter uke med 8-9 varmegrader – mens det, en sjelden gang, smeller til med tropesommer og opp mot 30 plussgrader. Naturkreftenes grep om tilværelsen var langt mer dramatisk før i tida, men selv om det nordnorske samfunnet har gjennomgått en veldig modernisering siden 2. verdenskrig står landsdelen trolig mer enn noen annen region i Norge i et nært forhold med de skapende kreftene i naturen.

Kultur

Innstillingen til landskapet og omgivelsene våre er sterkt bundet til den kulturen vi vokser opp i (Drivenes, Hauan og Wold, 1994). Derfor vil også de kulturelle måtene å bruke landskapet, hagen og sansene på være svært viktig i forhold til utformingen av sansehager.

Det nordnorske landskapet, som omgir de som bor i nord, har gjennom tidene gitt grunnlag for bosetting og ressursutnyttning (Drivenes et al., 1994). Studerer man hverdagslivets praksis i landsdelen, både i tidligere tider og i dag, går det

opp for en hva landskapet har betydd for nordnorsk kulturutforming. Naturen har på en måte vokst seg inn i kulturen og folkelivet. Det er en utbredt, kanskje ikke helt usann, oppfatning at nordlendingen er omgitt av mer natur, utsatt for mer natur og preget av mer natur enn folk andre steder i landet. Nordlendinger som har flyttet sørover, gir gjerne uttrykk for at det er noe helt spesielt å komme tilbake igjen til atmosfæren, luktene, lyset og «de gode vibrasjonene i lufta».

Naturen er ikke bare innvevd i folks minner og lengsler, den ligger også som en virksom kraft i den nordnorske historien, enten man søker etter de store hovedtrekk i politisk og økonomisk utvikling, eller på grasrota, der folk har levd og stridd for et utkomme i et landskap der det fantes nok av rikdommer, men der livet var uberegnelig (Drivenes et al., 1994). I Nord-Norge ligger erkjennelsen av naturens urkraft langt mer i dagen enn mange andre steder i den industrialiserte verden. Naturen nordpå er vill og vakker, skiftende og dramatisk, barsk og skjebnesvanger.

Et viktig kulturelt aspekt som er særlig til stede i nord er urbefolkningen.

Samisk og kvensk kultur er en del av den norske kulturen, men de er også egne, mangfoldige kulturer. De fleste same- og kvener i Norge bor i det som betegnes som forvaltningsområde for samisk språklov. Dette er kommunene Kautokeino, Karasjok, Tana, Porsanger, Nesseby, Kåfjord og Tysfjord, som alle ligger i Troms og Finnmark og Nordland fylke. Med forvaltningsområde menes en kommune eller et område som skal følge bestemmelsene i samisk språklov (Juuso og Bjørn, 2006). Dette innebærer blant annet at man kan forvente å få henvende seg til offentlige organer og institusjo-

Fig 4: Lávvu og gangveg omringet av lav vegetasjon ved Dorvogoahhti omsorgssenter, Kautokeino

ner på samisk, og at man kan forvente å få svar på samisk. Man skal kunne klare seg med kun samisk for eksempel på kommunenivå (Juuso og Bjørn, 2006). Mange av de som behandles av helsevesenet særlig i Troms og Finnmark, uavhengig av kommune, er av samisk opprinnelse (Nymo, 2007).

Historien har mange eksempler på hvordan samisk språk og kultur har blitt sett på som mindreverdige, og samene selv kan fremdeles oppleve å ha iboende mindreverdighetskomplekser, og et iboende ønske om å skjule sitt opphav (Nymo, 2007), fordi mange samiske områder har kjent fornorskningen sterkt på kroppen.

I dag opplever man som regel ikke lenger sin samiske bakgrunn som problematisk, men når en kommer i en sårbar posisjon, som helsemessig svekkelse, alderdom og demens kan den ifølge Nymo (2007) gjenoppstå. Det er derfor svært viktig å tilrettelegge for at samiske pasienter og beboere føler seg trygge i sitt bomiljø, kjenner seg igjen og føler at deres samiske identitet verdsettes.

Hagekultur i Nord-Norge

”Det er ikke til å nekte for at mange søringer lurer på om det finnes hager i Nord-Norge i det hele tatt” - Eggen, 2016

Dette skriver landskapsarkitekt Mette Eggen i sin bokomtale av *Hager mot Nord - Nytte og nytelse gjennom tre århundrer* i Arkitektur N i 2016. Dette er ikke en ny tanke, men kanskje motsatt; en ganske utdatert tanke?

I Schintlers storverk *Norske haver* fra 1916 skinner det også gjennom at nord

for Trøndelag fantes ikke noe av interesse (Bruun, 2001). Men illustrasjoner fra ulike handelssteder fra andre halvdel av 1800-tallet viser at det fantes en like aktiv hagekultur i Nord-Norge som ellers i landet (Hage, Haugdal, Hegstad og Tanguay, 2015). Severin Ytreberg refererer i sin *Hagebok for Nord-Norge* fra 1921 til historier om hagene og introduksjon av planter tilbake til tidlig 1800-tall og fremhever «hagedyrkningens store muligheter her nordover» (Hage et al., 2015).

Skal man brette det ned, kan hagene i Nord-Norge grovt deles inn i to hovedtyper: den «norske» prydhage og rekreasjonshagen, og den «samiske» arbeidshagen (Skålnes, 2017). Før vi går nærmere inn på hva dette innebærer, er det viktig å presisere at de fleste private hager i nord er varianter som kombinerer trekk fra begge hovedtyper. Det er egentlig ingenting som heter «norsk hage» eller «samisk hage», kulturene er de aller fleste steder vevd inn i hverandre. Poenget med å beskrive de hver for seg er at disse to ulike typene hager forteller om to viktige trekk i bruken av, og holdninger til, bostedet og høstingslandskapet. Samtidig formidler de også de viktige sidene av Nord-Norges hagebrukshistorie.

Prydhagen i nord er dels formet av det rådende hageideal i tiden, dels av normer og standarder i den offentlige bostedsplanleggingen i Norge. De er ordnede, ryddige og har i mindre grad plass til sysler enn det arbeidshagen har. De viktigste trekk i disse hagene er plen, prydblomster, nyttevekster og et stort oppholdsrom ute, gjerne i form av terrasse eller platting (Skålnes, 2017). De nordnorske hagene var fra gammelt av enklere og mindre pretensiøse enn regioner lenger sør.

Likevel kan de vitne om at de kjente, europeiske stilretningene også nådde Nord-Norge (Bruun, 2001). Det finnes ulike stilarter innen hagekunst, som innen annen arkitektur og kunst. Når det kommer til hager, skiller vi gjerne mellom middelalder, renessanse, barokk, engelsk landskapshage, nyformalisme og funksjonalisme (Hage, 2001). I Nord-Norge finnes få hager i entydig stil i dag, men man kan ofte se at hagene har trekk fra den ene eller andre stilretningen.

Blant de mest entydige hagestilshager lengst nord i landet fantes blant annet direktørboligen ved det engelskeide Kåfjord Kobberverk i Alta som hadde hage med dueslag, andedam, lysthus og en stor orangeribygning; en representativ hage i engelsk landskapsstil (Bruun, 2001). Handelsstedet Nyborg innerst i Varangerfjorden hadde også en hage med svungne grusganger og blomsterbed kantet med konkylier. Humle kledte fasaden, og en ytre skjerm av stedets egen fjellbjørk omga hagen. Som nesten alt annet, ble begge disse anlegg ødelagt under breininga av Finnmark i 1944, men i Kåfjord er rester av hagen fremdeles synlig.

Prestene på 1800-tallet i den nordlige landsdel var langt mer enn bare sjelsørgere. Presten hadde stor anseelse og måtte stille opp på mange felter (Mørkved, 2001b). Det ble etablert svært mange prestegårder med prestegårdshager (Mørkved, 2001b). Det var få leger, og flere prester var derfor svært opptatt av medisinerplanter, samlet og tilberedte dem til folk som var syke (Mørkved, 2001b). De dyrket også ofte alt av grønnsaker som de trengte til husholdningen, som poteter, gulrøtter og blomkål, i tillegg til bringebær, rips, solbær og jordbær. Lengst nord finnes beretninger

om disse prestegårdshagene blant annet fra Karasjok prestegård og Vadsø prestegård, her fantes det i tillegg mange viltvoksende arter både til pryd og til mat.

Hagene på handelsstedene og prestegårdshagene var storslåtte og det finnes flest beretninger om disse i litteraturen, men det er de vanlige gårdshagene på landsbygda, *stuehagene* eller *Tromshagene* det var flest av (Hage, 2001).

*” Den mest hardnakkede
vrangforestillingen om hager i nord er
nok at ingenting vokser der ...”
- Eggen, 2016*

Stauderøtter var det i gamle dager vanlig å få eller bytte med kjentfolk og naboer (Hage, 2001). Det var gamle og hardføre bytte og gi bort-stauder som preget de folkelige hagene. Stedegne stauder ble hentet inn fra skogen – rød jonsokblom og gul ballblom som noen av de vanligste (Hage, 2001). Karakteristisk for mange hager var sommerblomster, særlig artene som lukter godt. Også var det storvokst rabarbra. Både som pryd- og nytteplante fantes den i så godt som alle hager (Hage, 2001). Humle ble mye

Fig 5: En frodig pryd- og nyttehage i Alta. Kilde: Altaskifer.com

brukt på husvegger. Lysthus eller drivhus har også alltid vært vanlige, og nødvendige for å forlenge den korte sommersesongen i nord (Hage et al., 2015).

Mangfoldet av vekster varierte i forhold til hvilken hage du befant deg i. Mangfoldet i en herskkelig hage var stort; mange ulike treslag, busker, stauder, sommerblomster, krydderplanter og grønnsaker (Mørkved, 2001a), mangfoldet i de mindre hagene mindre. Ofte fantes kun noen få arter som rabarbra, reinfann, rips og rogn. De fire r-er, som er ganske karakteristiske for de nordnorske hager, også den dag i dag (Mørkved, 2001a).

Tradisjoner for plantebruk og utforming av hager er sterkt preget av klima, geografisk beliggenhet, hageimpulser og stilretninger. Iherdighet, pågangsmot, klimatiske utfordringer, kjærlighet til det som gror, og det å prøve å få til noe preger den nordnorske hagehistorien og også dagens hagekultur.

Hageutbredelsen har et geografisk mønster. De gamle hagene er i stor grad et fenomen som hører kysten til, og de ytre deler av fjordene. Her var vintrene mildere, og man mottok flere impulser utenfra (Hage, 2001). Etter nedbrenninga av Finnmark ble mange gamle hage-tradisjoner visket vekk, og store deler av hagene ble erstattet av funksjonalismens plenarealer med mindre gruppebeplantninger (Mørkved, 2001a). Men de samme trærne, buskene, staudene og sommerblomstene går fremdeles igjen.

Den "samiske arbeidshagen" er som navnet tilsier, en plass for å arbeide ute (Skålnes, 2017). Utstyr stues ikke vekk, men er synlig og tilgjengelig og signaliserer både tilknytning til reindrift og til

Fig 6: Hage i Kautokeino med samisk preg. Kilde: Arkitektur N

den sterke høstings- og selvbergingskulturen som er levende flere steder i nord. Høstingen kan være jakt, fangst, fiske, bærplukking og vedhogst. Utstyret på tunet er altså bruksting som trengs i det daglige. De mange ulike arbeidsoppgavene som foregår ute på tunet blir ikke gjemt bort, og forholdet mellom hage og hus er formet først og fremst ut ifra praktiske hensyn.

Høsting og aktiv bruk av vidda er et uttrykk for at selvbergingshusholdet er levende. Det viser seg igjen på tunet i form av tørkebur for kjøtt, røykehytter, lávvu og i ved som står til tørk (Skålnes, 2017).

Fig 7: Råvarer fra slakt tørkes på verandaen. Kilde: Arkitektur N

Å studere en slik hage ut fra estetikk eller planteutvalg gir ikke så mye mening. Urfolkstradisjonen med sin vektlegging på lokal tilpasning og struktur er en bedre inngang. De samiske hagene speiler ulike livsformer og ulike behov, de er folkelige, eller urfolkkelige hagetyper (Skålnes, 2017). I det ligger blant annet at de er utformet lokalt av eierne uten inspirasjon fra øvrigheten. De er organisert ut fra aktuell bruk og behov, og det er brukt lokalt tilgjengelige materialer.

Referanseprosjekter

I de fleste sansehager som etableres i Norge, følges gjerne en generell mal for utforming. Men det finnes også prosjekter som har gått et ekstra skritt for å skape noe helt eget for sine brukere. I denne oppgaven som omhandler et spesifikt geografisk område med sine egenartede utfordringer, er det interessant å se på ulike alternativer.

I det følgende presenteres derfor noen referanseprosjekter, som kan gi et nyansert bilde av hva en sansehage kan være. Selv om ikke alle disse prosjektene hverken betegnes som sansehager eller ligger i arktiske strøk, er mange av de viktigste aspektene ved en sansehage til stede, og løsningene har verdi og er interessante for etablering av noe helt eget, for eksempel i arktiske strøk.

Carpe Diem demenslandsby

Carpe Diem demenslandsby i Bærum kommune er en av Norges aller første demenslandsbyer. En demenslandsby er en sykehjemsfunksjon organisert ikke som ett enkelt hus, men som mange små, etablert med demente som den primære brukergruppen (Løvdal, 2020). Anlegget er etablert som en lukket

landsby der innbyggerne trygt skal kunne fortsette å leve livene sine så normalt som mulig, innenfor trygge rammer. Her skal beboerne få vandre fritt i hele anlegget uten stengte dører. Byggenes plassering skaper hager og uteområder med ulike identiteter og funksjoner. Anlegget er sentrert rundt et tun med pent opparbeidede vandrerruter.

Prosjektet trekker på ideer fra demenslandsbyen De Hogeweyk i Nederland, men skal være tilpasset norske forhold. Her har man tilgang på de funksjonene man er vant til fra dagliglivet og kan besøke blant annet frisør, pub og matbutikk. Demenslandsbyen er nyetablert, og per høsten 2020 har ingen flyttet inn her ennå.

Tross at prosjektet har blitt kåret til Årets helsebygg 2020 (Fjeld, 2020), har det mottatt en del kritikk. De nasjonale demensplanene anbefaler å bygge små bofellesskap, og kritikken går på en skepsis til segregeringen; at det er en illusjon å tro at demente har glede av å bo sammen med så mange som 200 andre demente. De nasjonale demensplanenes anbefalinger om å bygge smått

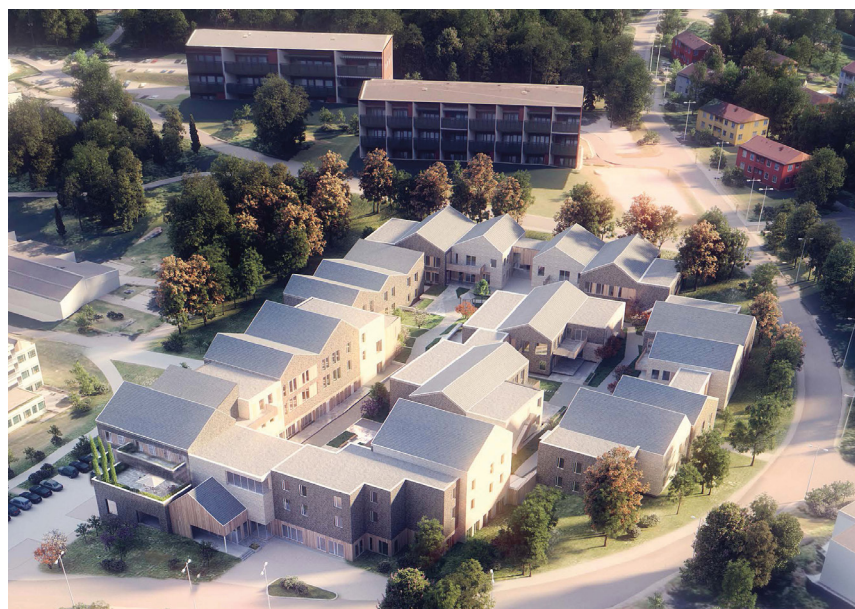

Fig 8: Carpe Diem demenslandsby. Kilde: forskningsrådet.no

grunner i forskning på at dette kan være gunstig, mens det finnes lite forskning på demenslandsbyers effekt (Clausen, 2019).

I omsorgen fjerner man gjerne mer og mer av hverdagslivet til de pleietrengende (Clausen, 2019), men i en demenslandsby er målet å ta hverdagslivet tilbake. Demenslandsbyer er et unikt tilbud for demente i Norge, hvor institusjonspreget med korridorer og låste dører viskes ut.

Selv om demenslandsbyen som konsept har mottatt kritikk er dette interessant som referanseprosjekt fordi det viser hva som er mulig å få til når tjenstedesign og miljøterapi blir satt først. At det finnes lite forskning på demenslandsbyers effekt er egentlig ikke et argument for ikke å etablere det. Det kan kanskje trekkes paralleller fra kritikken av demenslandsbyer tilbake til kritikken omsorgsboliger fikk på 1990-tallet. Kanskje vil demenslandsbyer i fremtiden være det eneste som oppleves riktig.

Inn på tunet, ut på havet

I bygda Kokelv i Kvalsund kommune i Troms og Finnmark er det etablert et Inn på tunet (IPT)-dagaktivitetstilbud for personer med demens og andre eldre. Tilbudet har de kalt *Inn på tunet, ut på havet* (Reinaas, 2015). Dagaktivitetene tar utgangspunkt i livet i den sjøsamiske bygda. Deltakerne hentes til en gård hvor de deltar i fjøsarbeid og daglige gjøremål som behandling av slakt, sylting og spinning. De tar også turer på sjøen for å skaffe fisk til middag, og deltar i garnbøting på fiskebruket.

I Kokelv har de fleste sjøsamisk bakgrunn, og aktiviteter knyttet til fiske har vært en naturlig del av livet for de som

Fig 9: Interaksjon med dyr.
Kilde: Inn på tunet

i dag er gamle (Blix og Hamran, 2015). Fangsten fra fisketurene på havet tilberedes gjerne på bo- og servicesenteret, og spises i fellesskap. I Inn på tunet-tilbudet i Kokelv har de vært bevisst på å invitere resten av bygda med på aktivitetene. Det er blant annet etablert et samarbeid med oppvekstsektoren i kommunen (Reinaas, 2015). Tanken er at barn og unge skal introduseres for fiskerinæringen samtidig som de opplever samvær med de eldre.

Fig 10: I tillegg til interaksjon med dyr har IPT-tilbudet i Kokelv tilbud om fiske og båtliv for eldre og demente.
Kilde: Inn på tunet

Det finnes flere IPT-tilbud i Nord-Norge, og tilbudet i Kokelv viser hva som er mulig når en bruker den enkeltes kunnskap om lokal kultur som grunnlag for et aktivitetstilbud. IPT-tilbud kan være svært viktige ressurser i små kommuner hvor de økonomiske rammene for å etablere veletablerte sansehager ved omsorgssentre er små, da gårder er ressurser som allerede finnes.

Sailivik Eldercare Centre

Arkitektkontoret Lateral Office i Canada tegnet i 2016 et forslag til et nytt eldresenter i Iqaluit, den største byen i territoriet Nunavut i Canada. Selv om Iqaluit ligger på samme breddegrad som Trondheim, er gjennomsnittstemperaturen 16 grader kaldere (Travel Nunavut, 2019).

Det nye eldresenteret som ble foreslått var ment for et stort spenn av pleietrengende under et og samme tak (Lateral Office, 2016). Tross det svært kalde klimaet, kaldere enn så godt som alle bebodde områder i Norge, ble det foreslått en sansehage i et indre gårdsrom. Her skulle det vokse naturlig stedegen

vegetasjon som starr og mose, i tillegg til nyttevekster som lokale bærforekomster og andre spiselige vekster som karse og spiselige mosearter (Lateral Office, 2016).

I stedet for å forsvare seg mot kritiske klimatiske faktorer, omfavner prosjektet klimaet og snøen, og gårdsrommet reflekterer årstidenes forandringer og den dramatiske naturen på stedet. Det er vanskelig å finne noen sikker informasjon om at dette prosjektet ble gjennomført, eller finnes i Iqaluit i dag. Likevel er prosjektet interessant. Det viser at det finnes et stort mulighetsrom og en vilje til å få til et fullverdig miljøbehandlingstilbud og utendørstilbud i arktiske strøk.

Fig 11: Illustrasjon av Sailivik Elder Care Centre. Kilde: lateraloffice.com

Fig 12: Samisk tun ved Karasjok omsorgsboliger. Kilde: nrk.no

Det samiske tunet

I Karasjok kommune er omtrent 80% av befolkning av samisk opphav (Blix og Hamran, 2015). Her har kommunen etablert sansehage tilknyttet et omsorgssenter i form av et samisk tun. Hovedelementet på tunet er en jord-gamme innredet på tradisjonelt vis med vedkomfyr, trebord og benker rundt med reinskinn. Mellom gammen og omsorgsboligene er det anlagt en liten åker til dyrking av poteter og grønnsaker, og på tunet finnes bål plass med benker og en lávvu. Her finnes også hoggestabber, sagbukk og uthus med vedsjå og redskapsbod, samt bjelker til å henge for eksempel fiskegarn på. Det er asfalterte stier på tunet, som kanskje er mindre tradisjonelt, men gjør tunet fremkommelig med rullator og rullestol. Det er også plantet bærbusker utenfor omsorgsboligen slik at beboerne kan plukke og spise bær.

I Karasjok har de, som i Kokelv, et nært samarbeid med blant annet barne- og ungdomsskolen i kommunen (Helgheim, 2008). Samarbeidet er også her en måte å få generasjoner til å møtes naturlig, og der de eldre kan opptre som en ressurs i overføring av samisk kultur til nye generasjoner. Det samiske tunet er et godt eksempel på hvordan en sansehage kan lages med utgangspunkt i lokal samisk kultur.

METODE

KAPITTEL 2

UTVIKLING AV VEILEDER

Som tidligere nevnt foreligger det allerede flere veiledere for utforming av sansehager, både spesifikke og mer generelle. Bakgrunnen for ønsket om å utvikle en egen veileder for sansehager i arktiske strøk var en oppfatning av at ingen av veilederne jeg kom over, helt klarte å favne om de særlige utfordringene og mulighetene som ligger i de klimatiske og kulturelle særegenhetene i nord. Alle nevnte lokale kulturelle og klimatiske aspekter som viktige, men ingen sa noe utfyllende om dem.

Valget av en veileder som kunne brukes som et teoretisk grunnlag for en casestudie og for utviklingen av en egen veileder for sansehager i arktiske strøk falt til slutt på veilederen til Berentsen et al. (2007) *Sansehager for personer med demens*. Den viktigste årsaken var at den tar for seg sansehager i en norsk kontekst, som er den mest nærliggende tilnærmingen for mitt formål.

I samtale med fagkyndige på feltet i oppgavens startfase var det flere som bekreftet at dette er en god generell veileder for etablering av sansehager i Norge. Den tar detaljert og tematisk for seg etablering, utforming og bruk av sansehager.

Det faglige bidraget i denne oppgaven er en veileder for sansehager i arktiske strøk, for alle typer omsorgssentre og institusjoner i nord. Veilederen er basert på funn fra en casestudie av tre sansehager i Troms og Finnmark,

samt kunnskapsgrunnlaget bestående av forskning på naturopplevelser, miljø og sansehager.

CASESTUDIE

For å gjennomføre casestudiet ble det hovedsakelig brukt tre metoder:

- Dokumentanalyse
- Befaring med stedsanalyse, og
- samtaler med ansatte og landskapsarkitekter

For å utvikle en helhetlig forståelse av sansehager i arktiske strøk falt valget på casestudie som metode. Det fantes på forhånd lite tilgjengelig informasjon å hente om sansehagers utvikling og bruk i arktiske strøk, og casestudier egner seg godt når en skal undersøke fenomener det finnes lite tilgjengelig informasjon om (Deming og Swaffield, 2011).

Casestudier kan være særlig velegnet for å bygge opp en forståelse rundt tema og søke støtte for foreslåtte designprinsipper (Deming og Swaffield, 2011). Å analysere flere sansehager i arktiske strøk hver for seg, men på samme måte, for så å sammenlikne de, anså jeg derfor ville gi det erfaringsgrunnlaget som var nødvendig for å til slutt kunne komme med noen anbefalinger i form av en veileder.

For å kartlegge hvilke caser som fantes, og som kunne være aktuelle for studien tok jeg kontakt med fagpersoner, landskapsarkitekter og forelesere jeg visste hadde arbeidet med enten sansehager, arktiske strøk eller begge. Jeg kontaktet de både med spørsmål om de visst av noen eksempler på sansehager i arktiske strøk, og eventuelt om de visst av

andre jeg kunne kontakte, som kanskje hadde oversikt over temaet. Snøballen rullet, og på et tidspunkt hadde jeg kontakt med fagpersoner i Norge, Sverige, Finland, Island og på Grønland. Til tross for et etter hvert velutviklet kontaktnett, var det vanskelig å finne konkrete eksempler i arktiske strøk, som ikke var i Norge. Jeg bygde meg også opp en forståelse av at jeg, for å få et godt nok erfaringsgrunnlag, var nødt til å dra ut i felt å befare de ulike anleggene. Da denne erkjennelsen var et faktum, sto jeg igjen med seks ulike anlegg, som hadde utgjort en for stor casestudie i forhold til oppgavens tidsbegrensning. Et utvalg måtte gjøres.

For å sikre kvalitet og aktualitet på casestudien, og for å kunne sammenlikne casene var det nødvendig å sette opp noen kriterier som sansehagene måtte oppfylle:

- Sansehagene måtte være lokalisert i det som i denne oppgaven betegnes som arktiske strøk
- Sansehagene måtte være tilknyttet et omsorgssenter
- Sansehagene måtte variere på minst ett av følgende punkter: størrelse, klimatiske eller kulturelle forhold, eller konsept
- Det måtte være mulig å gjennomføre befaringer av alle casene i løpet av én uke

Videre kontaktet jeg landskapsarkitektene for de ulike sansehagene, og an-

satte ved omsorgssentrene de lå ved, for å danne meg et bilde av prosessene og situasjonene ved de respektive anleggene. Valget falt til slutt på Alta omsorgssenter, Sonjatun omsorgssenter og Dorvogohti omsorgssenter.

Dorvogohti omsorgssenter ligger i Kautokeino kommune hvor en sterk samisk kultur råder, og hvor sansehagen i stor grad preges av dette. På Sonjatun sto sansehagen ferdig allerede i 2000, en klassisk inngjerdet hage med nordnorske pryde- og nyttevekster. I Alta er omsorgssenteret under ferdigstilling, og skal flyttes inn i først i januar 2020. Dette omsorgssenteret er i en helt annen størrelsesliga enn de to andre, og har et moderne uttrykk med blant annet sansehage på taket og atriumshager.

Tross at caseområdene ligger geografisk nærme hverandre i tilgrensende kommuner var det altså mye som skilte de tre ulike casene fra hverandre, og bredden i utvalget ville kunne gi et godt bilde av hva som var tenkt og gjort i arktiske strøk når det gjaldt sansehager i et kulturelt, klimatisk, og moderne perspektiv.

Dokumentanalyse

Første steg i casestudien var å sette meg inn i de ulike casene og forberede meg på befarings. I alle tre casene opprett jeg kontakt med landskapsarkitekten for den respektive sansehagen, og fikk i alle tilfellene innblikk i planer og planprosesser. Dette ga et godt grunnlag før befaringsene og var særlig nyttig i casestudien av Alta omsorgssenter, hvor det var uklart hvor mye som ville være på plass under befarings. Det var også svært nyttig for å få en forståelse av hvordan de ulike casene har utviklet seg siden ferdigstilling.

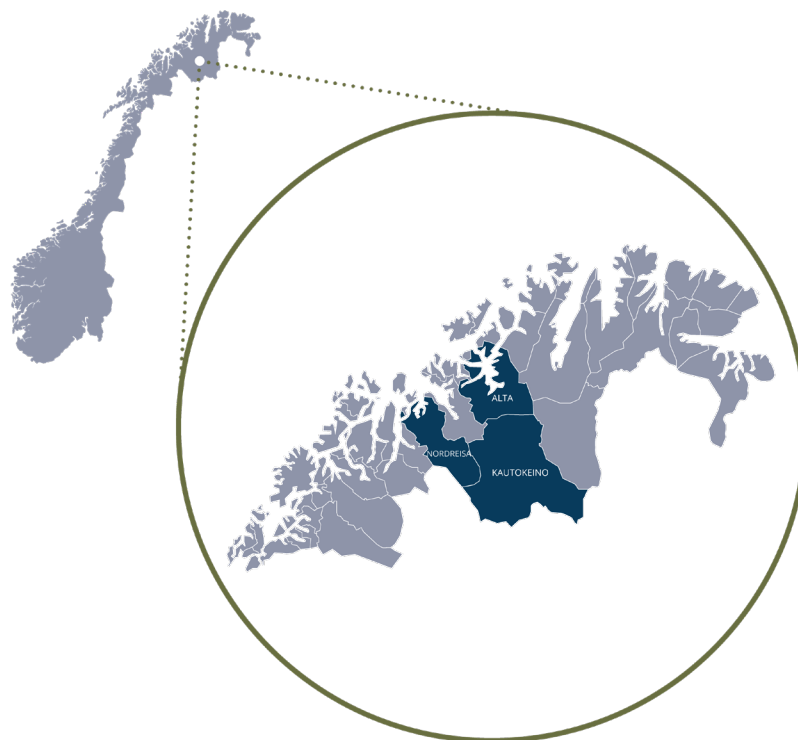

Fig 13: Kart over Troms og Finnmark. Nordreisa, Kautokeino og Alta markert

Befaring og analyse av sansehagene

For å kunne beskrive casene dro jeg på befarings i september 2020. Jeg besøkte hvert sted én gang, og gjennomførte analyser basert på det landskapsarkitektoniske. Det landskapsarkitektoniske er komplekst og involverer samspillet mellom både menneskelige og biofysiske forhold, noe som gjør det vanskelig å bryte opp i små deler for å undersøke på avstand. Å dra på befarings er derfor en god strategi for å skaffe seg et helhetlig inntrykk av forholdene på stedet (Deming og Swaffield, 2011).

Til grunn for analysene i casestudiet ligger veilederen til Berentsen et al. (2007) hvor temaene etablering og finansiering, størrelse, plassering og type, avgrensning, stier, oppholdssteder, beplantning, kjente elementer, belysning, aktiviteter og skjøtsel ble belyst og brukt

i analysene. I tillegg ble det å undersøke tilpasningene til de klimatiske forholdene på stedene, samt hvordan sansehagene spilte sammen med stedets kultur et viktig gjennomgangstema under befaringene og i analysearbeidet.

Som det kommer frem av tittelen, tar veilederen til Berentsen et al. (2007) særlig for seg sansehager for personer med demens. Til tross for at jeg i denne oppgaven valgte å ikke fokusere på demente, eller noen annen særlig brukergruppe, fungerte denne veilederen fint som teoretisk grunnlag og analyseverktøy, da det var den tematiske gjennomgangen som var viktigst, ikke detaljene.

Samtaler med ansatte og landskapsarkitekter

Under alle tre befaringene ble jeg vist rundt i sansehagene av en ansatt ved omsorgssenteret eller i kommunen. Et av formålene med befaringene, i tillegg til å få sett sansehagene, var å få snakket med noen som arbeidet på eller med omsorgssenteret, og som var kjent med utformingen, utviklingen og bruken av sansehagen. I samtaler var det viktig for meg å ikke stille ledende spørsmål, men la den ansatte snakke fritt og fortelle det de ønsket å fortelle. Ingenting ble notert eller skrevet ned under befaringene. Jeg tok bilder under befaringen, og skrev logg etterpå. Disse samtaler ga meg på Sonjatun og Dorvogohti verdifull innsikt i bruken av de to sansehagene. I Alta er ikke sansehagen tatt i bruk enda, så innsikt i bruken var ikke mulig å oppnå på samme måte. Det var likevel, gjennom befaring og samtale med prosjektlederen og med landskapsarkitekten mulig å danne seg et bilde av hva som er tenkt og planlagt.

Etiske vurderinger

Når en studerer sansehager, tar en for seg uterommet i hjemmet til sårbare grupper. Til tross for at et større fokus på kontakt med ansatte, pårørende og beboere kunne gitt et bedre bilde av hvordan sansehagene oppleves og brukes, ønsket jeg å fokusere på det landskapsarkitektoniske ved sansehagene. En etisk vurdering lå til grunn for at jeg valgte å ikke snakke med beboere, eller intervju de som arbeider tett på en sårbar gruppe. Jeg valgte å ikke fotografere noen, eller ta bilder innendørs og holdt meg til det landskapsarkitektoniske i uterommet.

Denne oppgaven utløser likevel meldeplikt, etter personopplysningsloven (Justis- og beredskapsdepartementet, 2019), da oppgaven til en viss grad behandler personopplysninger og NMBU har avtale med Norsk senter for forskningsdata om at slike forskningsprosjekter skal meldes inn. Studien er derfor meldt inn til og godkjent av NSD. Kvittering for behandling av prosjektet finnes i vedlegg 1.

På bakgrunn av valgt caseområde er det nødvendig å nevne at jeg selv har vokst opp i Alta. Når en studerer sitt eget hjemsted, er det viktig å være seg bevisst sin egen tilknytning og ikke la egne meninger og oppfatninger av stedene styre oppgaven i for stor grad. Min tilknytning kan også være en stor styrke, da jeg har god erfaring med caseområdet, har en sterk kulturforståelse og selv har erfart hvordan det er å bo og leve i det som her defineres som arktiske strøk. Jeg vil gjennom oppgaven være kritisk til egne antagelser, og være ærlig om eventuelle forutinntatte meninger og oppfatninger der det er relevant, slik at det blir enklere for andre i ettertid å vurdere mine funn og konklusjoner.

CASESTUDIEN

KAPITTEL 3

CASE 1: SONJATUN OMSORGSSENTER

Nordreisa kommune

Nordreisa er en kommune i Troms og Finnmark fylke, som omkranser Reisa-fjorden og dens fjordarmer. Nordreisa grenser til Kvænangen i nordøst, Kautokeino i sørøst, Finland i sør, Kåfjord i sørvest og til Lyngen i vest. I nordvest grenser Nordreisa til Skjervøy, dels i Rot-sundet og Maursundet, dels på Uløya (Thorsnæs, 2020).

I dag er Troms og Finnmark et og samme fylke. Men i den gamle strukturen var Nordreisa den største kommunen i Troms i utstrekning. Den store geografiske utstrekningen med varierte landformer, som strekker seg fra kyst til innland gir blant annet grunnlag for et rikt og unikt planteliv (Nordreisa kommune, 2012).

Klima

Nordreisa strekker seg fra kysten, langs dype fjorder og godt inn i innlandet. Lokalklimaet i de mest bebygde tettstedene preges av plasseringen mellom Reisaelvas utløp i fjorden og fjellene rundt. Området ligger i et skille som ved sørlig vind påvirkes av innlandsklima, og som ved nordlig vind preges av kystklima. Fra sør og sørøst kommer kald vind om vinteren og varm vind om sommeren. Nedbør og fuktige vinder kommer fra nord og nordvest. Middelsestemperatur de siste fem årene er 3,3°C, minimumstemperatur -19,6°C og maksimumstemperatur 27°C (Norsk klimaserivcesenter, 2020)

Fig 14: Kart over Troms og Finnmark, Nordreisa kommune markert

Kultur

Nordreisa kommune har 4863 innbyggere og en befolkningstetthet på 1 innbygger per km² (SSB, 2020d). Bosetningen er særlig konsentrert til de to tettstedene Storslett og Sørkjosen (Thorsnæs, 2020).

Nordreisa er en trekulturell kommune som er preget av både norsk, kvensk og samisk kultur (Nordreisa kommune, 2010). Områdene ble tidlig brukt av samene, både til tradisjonell reindrift og av sjøsamer til fjordfiske. I dagens Nordreisa drives det aktiv reindrift i alle deler av kommunen, med viktige sommer- og høstbeiter ved kysten og i dalene og vinterbeiter i indre strøk.

Kvenene er personer med østersjøfinsk kulturbakgrunn. Kvenene er en av Norges nasjonale minoriteter, og kvensk er anerkjent som eget språk. I Nordreisa slo flertallet av kvenene seg ned i Reisa-dalen der de gjorde seg nytte av na-

Fig 15. Sanehagen ved Sonjatun omsorgssenter

turressursene i et landskap som liknet områdene de kom fra. Her var skogdrift, tjærebrenning, utmarksslåtter, laksefiske og jakt viktige aktiviteter for livets opphold (Nordreisa kommune, 2010). Nordmenn kom sjøveien nordover for å drive jordbruk, fiske og handel, i hovedsak langs fjordene og i de åpne, flaterne områdene i dalene.

Det er stort fokus på natur og kulturverdier i kommunen. Om lag 930 km² av kommunens areal er vernet som nasjonalpark, landskapsvernområde og tre naturreservater, og kommunen har med dette status som nasjonalparkkommune (Nordreisa kommune, 2012).

Sonjatun omsorgssenter

I år 2000 åpnet Sonjatun omsorgssenter på tettstedet Storslett, og 12 pasienter flyttet inn (Jensen, 2020). Sonjatun er et lite sykehjem med to bogrupper, særlig tilrettelagt for personer med demens.

Hele bygget ligger på bakkeplan og innendørs er de to bogrupperne relativt likt utformet, organisert med beboerrom og fellesareal i en ringrute rundt en kjerne med serviceareal. Løsningen tar hensyn til at personer med demens kan ha problemer med å kjenne igjen omgivelsene (Holthe, 2002). I stedet for korridorer som kan lede til en vegg eller en stengt dør i enden, ledes beboerne rundt og rundt, til fellesarealer eller eget rom. Innsiden av sykehjemmet er altså etablert på en måte som gjør at når beboeren forlater rommet sitt, kan en umiddelbart se lyset som kommer fra fellesarealet, og ønske å gå mot det (Holthe, 2002). Slik får beboerne kontakt med fellesrom og uterom med det samme de forlater sitt eget private rom.

Fellesarealene er lyse, med store vindusflater som vender ut mot en sansehage. Sansehagen er tilrettelagt etter samme prinsipper som inne, med et ringrutesystem. Det er lagt hovedvekt på grønne sanseopplevelser med blomstrende stauder, busker, bær, bladformer, lys og skygge, samt dufter; en frodig og blomstrende hage.

Norske arkitekters landsforbund (udatert) vurderte i sin tid prosjektet som et grundig gjennomtenkt prosjekt i forhold til kunnskap om behov og tilrettelegging for personer med demens. Det er lite institusjonspreg og den overordnede målsetningen i prosjektet om å skape et oversiktlig miljø og boliggingjøring av omsorgen, er innfridd. Formen, materialene og fargevalgene gjør at anlegget virker tiltalende også i dag, 20 år etter etablering. I 2010 mottok Sonjatun omsorgssenter demensprisen i Troms fra Nasjonalforeningen for folkehelsen (Jensen, 2020).

I dag finnes to sykehjem like ved siden av hverandre, Sonjatun I og Sonjatun II, hvor hvert hjem har hver sin inngjerdede sansehage. Prosjektene er tegnet av samme arkitekt og landskapsarkitekt, og ivaretar de samme kvaliteten og utformingsprinsippene. Da de er så like, har jeg valgt å kun fokusere på en av de to. Da Sonjatun II til en viss grad er basert på Sonjatun I, falt valget på «originalen» Sonjatun I.

Fig 16: Sonjatun omsorgssenter og omgivelsene rundt

Utforming

Etablering og finansiering

Der ikke annet er nevnt, er beretningene i dette avsnittet hentet fra heftet *Kryss i taket – evaluering av boenheter for personer med demens i Nordreisa kommune* av Torhild Holthe (2002).

Nordreisa kommune var tidlig ute med skjermede avdelinger for aldersdemente, allerede på midten av 1980-tallet. Allerede den gang var det ønske om små enheter og oversiktlige miljøer på bakkeplan og god kontakt mot utearealene.

”Bygg nytt - og bygg på bakkenivå slik at vi kan få beboerne ut i frisk luft når været tillater det ... Det haster!”

Slik lød det i et diskusjonsnotat laget til et kommunestyremøte i Nordreisa kommune 9. november 1995. Kommunestyret ga klare signaler om at en utbygging ved siden av Sonjatun helsesenter var det riktige valget for å komme ned på bakkeplan. Året etter var den økonomiske situasjonen slik at kommunestyret gikk tilbake på dette og ba byggekomiteen stoppe utredningen av bofellesskapet på bakkeplan, og heller utrede utbygging av 3. etasje på helsesenteret. Dette skapte sterke reaksjoner hos personalet, pårørende og eldrerådet i kommunen, og de la stor innsats i å argumentere og forklare hvorfor behovet for omsorgssenter på bakkeplan var så viktig.

I 1997 kom Handlingsplan for eldreomsorgen (1997), hvor gunstige finansieringsordninger var en del av planen. I lys av dette ble en ny sak lagt frem for kommunestyret og i desember 1997

godkjente kommunestyret det endelige prosjektet for Sonjatun omsorgssenter – på bakkeplan.

Arkitekt for prosjektet var Erling Haugen arkitekter, og landskapsarkitekt var Aurora landskap. Arkitekt og landskapsarkitekt hadde ifølge begge parter god dialog hele veien, og Sonjatun omsorgssenter er resultat av et godt samarbeid mellom et lite arkitektkontor og et lite landskapsarkitektkontor. De gikk inn i prosjektet med en Steinerfilosofi de begge delte, som de begge mente førte til gode løsninger, der inne- og uterommet henger godt sammen. Husbanken, fylkeslege og fylkesmann ble tidlig presentert for skissetegninger og deres kommentarer til skissene ble innarbeidet i planene.

Prosjektet ble gjennomført med en plan- og byggekomite, flere arbeidsgrupper blant annet med avdelingsledere for helse og sosial, tillitsvalgte, økonomiske ledere, omsorgsledere, pleiepersonell, ergoterapeut, kokk, husøkonom, vaktmester, hjelpepleiere og sykepleiere. Alle med nødvendig kunnskap på sitt felt. Alt skulle planlegges i detalj. Dette flerfaglige engasjementet og samarbeidet har hatt stor betydning for det endelige resultatet.

Fig 17: Opprinnelig plantegning av Sonjatun I.
Kilde: arkitektur.no

Størrelse, plassering og type

Sonjatun ligger sentralt til på Storslett i Nordreisa, uten å ligge direkte ved trafikkert vei. Det er lite støy rundt og forbi senteret. Omsorgssenteret er en del av helsesenteret som består av Sonjatun I, Sonjatun II, helsesenter og en enhet for unge brukere.

Sansehagen ligger sør for bygningen og er en intim, klassisk hage, avgrenset med gjerde, vegetasjon og husvegger. Fra sansehagen er det utsikt over helsesenterets inngang og parkeringsplass. Her er det generelt lite aktivitet. Utover utsikten mot helsesenteret kan en skimte omkringliggende skogområder og de høyeste fjelltoppene rundt.

Alle boenhetene ligger på bakkeplan og bygningen krummer rundt hagen. Flere dører gir adgang til uterommet, og store vindusflater gir god sikt ut. Kontorene til de ansatte og fellesrommene vender alle ut mot hagen med store vindusflater. Sansehagen oppleves som et midtpunkt i anlegget.

Avgrensning

I prosjekteringsfasen arbeidet arkitekten mye med gjerdet og var opptatt av at utformingen ikke skulle føre til at en følte seg innestengt i hagen. Det førte til en utforming hvor de tette spilene ikke går helt opp, men øverste del av gjerde er gjennomskinnelig. Avgrensningen skulle heller skapes med trærne på utsiden av gjerdet, som det i utgangspunktet var viktig å bevare, da de var storvokste og av god kvalitet.

Bjørketrærne, sammen med en sentralt plassert redskapsbod, skjerner visuelt mot parkeringsplassen utenfor. Å skape og ivareta volumer av vegetasjon utenfor og innenfor gjerdet for å skape inti-

Fig 18: Sonjatun omsorgssenter sett fra sansehagen

mitet og skygge for forstyrrende utsikt, var viktigere i prosjektet enn om denne vegetasjonen førte til mye skygge i sansehagen. Det viktigste var å skape et intimt uterom hvor både beboerne og de ansatte følte at de hadde kontroll og oversikt over det som foregikk i hagen.

Stort sett bidrar buskbeplantningen langs innsiden av gjerdet til å skjule gjerdet, redusere følelsen av å være innestengt og bidrar til et mykere uttrykk. Midt i gjerdet er det en port. Denne porten har to slåer på utsiden og er glatt på innsiden. Tiltaket er ment å gjøre at beboerne opplever porten som en del av gjerdet. I asfalten foran gjerdet, er det en liten forhøyning hvor det også har begynt å komme opp en liten gresskant gjennom en sprekk. Porten brukes gjerne av de som kommer på besøk til Sonjatun omsorgssenter og er på den måten med å bidra til å skape liv i sansehagen. Beboerne blir nysgjerrige på hvem som kommer gjennom porten og søker mot sansehagen. Transportinngangen til senteret er på motsatt side av bygningen, som er en skjermet del, og inngangsdøren her er ikke en del av boenhetene.

Fig 19: Gjerdet er i stor grad skjult av buskbeplantningen på innsiden

Fig 20 (øverst t.v.): Porten har slåer kun på utsiden, men de horisontale bærestokkene på innsiden. Fig 21 (øverst t.h.): Storvokste trær og busker, og redskapsbod gjemmer gjerdet og myker opp avgrensningens uttrykk. Fig 22 (nede t.v.): Høyere gjerdet er satt inn for å skjerme mellom Sonjatun I og II. Gjerdet er høyt og vanskelig å dekke helt med vegetasjon

I hagens sørøstlige del er det satt opp et høyere hagegjerde for å skjerme visuelt mellom Sonjatun I og Sonjatun II.

Stier

Like utenfor hovedinngangen fra sansehagen, er det lagt skiferheller – Altaskifer, som har bred og slett overflate, og er et velkjent materiale, men som gir noe gjenskin og refleks når det er vått ute. Gjennom hagen går en gangveg med varmekabler i dekket. Dette gjør gangstiene anvendelige også vintertid. Beboerne har stor glede av å kunne vandre ute, selv vinterstid ifølge ansatt. Nede i hagen går gangveien i en sløyfe rundt, slik at beboerne, på samme måte som inne, går en runde eller fler i stedet for å ende opp i en blindveg eller ved et veivalg.

Terrassedekket går langs hele husfasaden som vender ut mot sansehagen, mellom to større terrasser for opphold. Ned fra terrassene er det på begge sider etablert slake ramper med asfaltdekke og varmekabler. Alle dekkene i sansehagen er enkle å forsere uansett motorisk nivå, med rullestol og rullator, og langs terrassegangene er det rekkverk hele vegen.

Fig 24 (øverst): Flere ulike dekker kan ved syns- eller persepsjonsvansker oppleves som høydeforskjeller eller hull i bakken. Fig 25 (nederst): Asfaltdekke med varmekabler gjennom sansehagen

Figur 26 (øverst): Skiferen oppleves reflekterende mot lyset når det er vått ute. Fig 7 (nederst t.v.): Slake ramper fra terrassene ned i hagen finnes på begge sider. Fig 28 (nederst t.h.): Terrassedekke går langs hele fasaden og gir gode gangmuligheter nære husveggen med rekkverk.

Fig 29: Det er godt av sittemuligheter på terrassen

Fig 30: Gelenderet rundt terrassene er relativt høyt, som gjør det fint å lene seg mot

Oppholdssteder

Terrassene utenfor hver avdeling er de viktigste oppholdsstedene ute. Terrassene oppleves som forlengelser av fellesrommet inne. Det er tak over noen steder som gir god le for vær og vind. Terrassedørene er velkjente i utformingen og terskelen for å gå ut når du er i stuen virker lav. Det var nevnt som viktig i prosjekteringsfasen å klare å bryte denne terskelen, slik at det skulle være enkelt å gå ut og inn for alle beboerne på egenhånd.

I prosjekteringsfasen ble det også arbeidet mye med vinkler for å fange opp solen å skape soner både for formiddags- og ettermiddagssol på terrassene. Terrassene har i tillegg til tak, store markiser og skjermvegger mot sidevind. Rekkverket rundt terrassene er noe høyere enn et klassisk rekkverk, som gjør de gode å holde fast i og lene seg mot både når en går og står. Et høyt rekkverk er godt å støtte seg til. For ryggen kan det for noen være bedre å stå enn å sitte (Berentsen et al., 2007).

Midt i hagen er også en oppholdssone med sittebenker og bord. Disse er tunge av vekt og i et stødig materiale. Det er asfaltert rundt denne oppholdssonen som gjør det til en aktiv oppholdssone som er enkel å komme til. Dette er en mer privat sittedsone enn terrassene.

Fig 31: Oppholdsplass midt i sansehagen med tunge, stabile møbler. Asfaltdekke under gir god tilgjengelighet

Fig 32: Terrassen ved Sonjatun er planlagt for å skape ulike soner for formiddags- og ettermiddagssol. Flyttbare utemøbler gir mulighet for å flytte seg etter sola gjennom dagen.

Beplantning

I sansehagen på Sonjatun er det fokus på stedeagne og naturlige planter, men også på stauder og sommerblomster som rett og slett er fine, med en prydderdi beboerne kan sette pris på. Det har ikke nødvendigvis vært viktig å kun ha arter som beboerne kjenner godt, men blomster som synes godt og som skaper en vakker og tiltalende hage man ønsker å oppholde seg i.

I hagens hjørner og langs terrassene er det store volum i busksjiktet, mens det inn mot midten er mer åpent med plenareal og sommerblomster langs stien. Det foreligger ingen planteliste fra den gang hagen ble etablert, og mye er også endret på 20 år. Plantelisten i figur 36 er derfor kun basert på befarig gjort i september, og det tas forbehold om mangler eller feil i listen.

Sansehagen har flere nyttevekster. Ifølge ansatt har det vært mer av dette tidligere. I sansehagen finnes flere arter av spirea, som har høy prydderdi, særlig da den får vakre farger om høsten. Buskmure blir tidlig grønn på våren, også i nord, som bidrar til at sansehagen blir tidlig fin. Når den blomstrer om sommeren, får den sterkt gule blomster som lyser opp til langt utpå høsten. Buskmuren er plassert tett på terrassene og er godt synlig. Oppover den blå redskapsboden sentralt i sansehagen, klatrer Humle som skaper en god visuell effekt. Humle vokser raskt og krever en del klipping. Det er ikke plantet noen trær inne i selve sansehagen, men trærne på yttersiden av gjerdet har en god skjermende effekt på sansehagen.

Blant staudene er *Geum coccineum*, *Ligularia sibirica* og *Lysimachia punctata* fargesterke og dermed enkle å se for et aldrende øye. Sommerblomstene langs

Fig 33: Buskmure like ved terrassen

Fig 34: *Ligularia sibirica*

Fig 35: Sommerblomster langs gangvegen i sansehagen

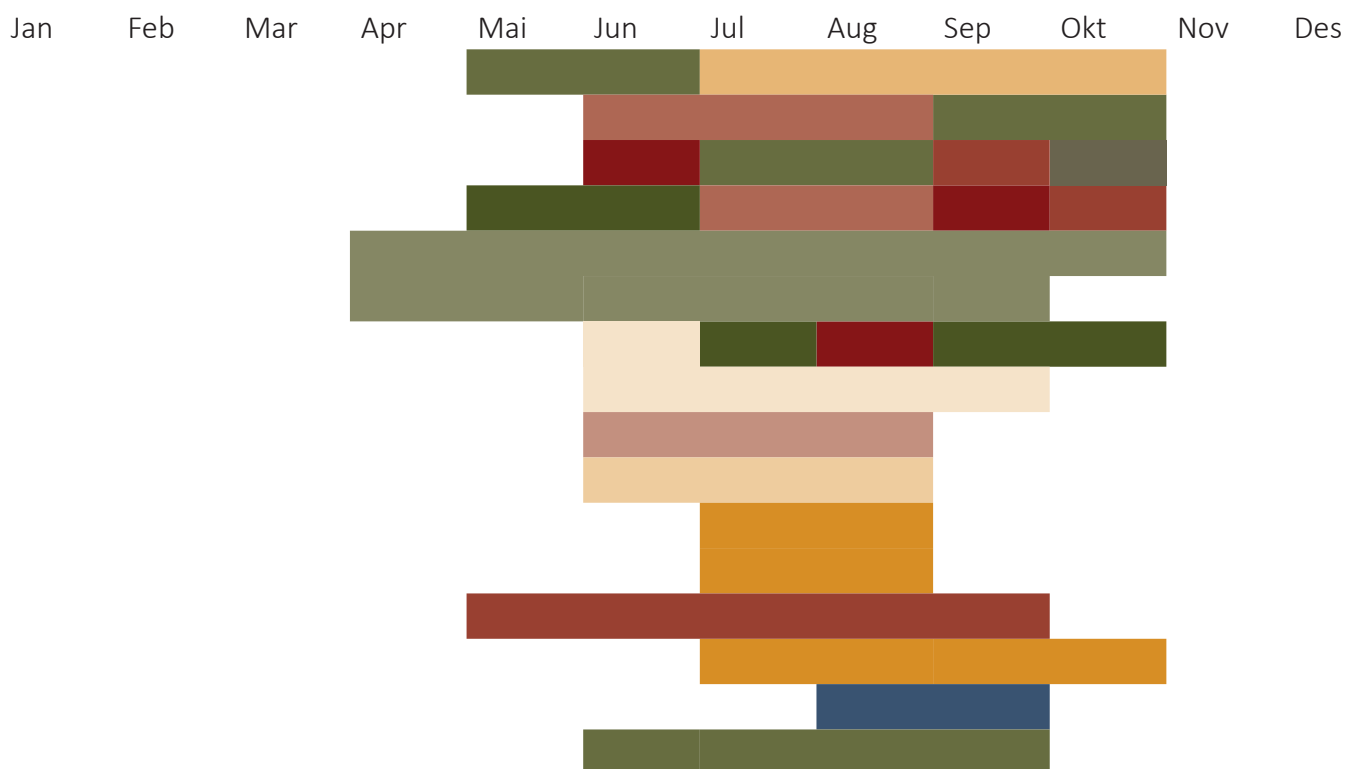
NR.:	LATINSK NAVN	NORSK NAVN	SAMISK NAVN	PLANTEAV- STAND
Busker				
1	<i>Dasiphora fruticosa</i>	Buskmure	Suorbmarássi	0,5-1 m
2	<i>Rosa majalis</i>	Kanelrose	Ruvsu	0,8 m
3	<i>Spiraea betulifolia 'Tor'</i>	Bjørkebladspirea	Spirea	0,7 m
4	<i>Spiraea japonica 'Norrbotten'</i>	Norrlandspirea	Spirea	0,2-0,4 m
Nytte- vekster				
5	<i>Rheum rhabarbarum</i>	Rabarbra	Rabárber	100x100 cm
6	<i>Rubus idaeus</i>	Bringingbær	Váran	0,2-0,4 m
7	<i>Sambucus callicarpa</i>	Alaskahyll		3-6 m
Stauder				
8	<i>Achillea millefolium</i>	Ryllik	Biehtárrássi	
9	<i>Geum coccineum</i>	Prakthumleblom	Niitobiellorássi	30 cm
10	<i>Leucanthemum vulgare</i>	Prestekrage	Báhpačehporas	40 cm
11	<i>Ligularia sibirica</i>	Sibirnøkketunge	Sibirjjábádderássi	
12	<i>Lysimachia punctata</i>	Fagerfredløs	Gáddečuovgi	35 cm
13	<i>Silene dioica</i>	Rød jonsokblom	Ruksesluffelaš	
Sommer- blomster				
14	<i>Calendula officinalis</i>	Ringblomst	Riekkesrássi	20 cm
15	<i>Viola tricolor</i>	Stemorsblomst	Gieddeviola	20 cm
Klatre- planter				
16	<i>Humulus lupulus</i>	Humle	Hombil	50-80 cm

stien varierer fra år til år og skaper en vakker effekt om sommeren.

Lysimachia punctata er i artsdatabankens fremmedartliste vurdert til svært høy økologisk risiko, på grunn av stort invasjonspotensial (Elven et al., 2018c). Arten virker tilfeldig plassert i sansehagen og har kanskje kommet seg hit av seg selv. I sansehagen finnes også ryllik, rød jonsokblom og prestekrage som er vanlige, viltvoksende vekster i området. Den sporadiske plasseringen av også disse, tyder på at de heller ikke har blitt plantet her. En del av buskbeplantningen, særlig langs gjerdet, er relativt stor og viltvoksende. Langs terrassene er buskbeplantningen på god vei innover terrassene, og det kan noen steder være vanskelig å få tak i rekkverket. Sansehagen preges altså noe av lite skjøtsel.

Fig 37: Prestekrage

43 Fig 38: Farger i sansehagen gjennom året. Blomstringstid er hentet fra Hageselskapets sortliste

Fig 39: Sansenhagen oppleves som en svært frodig hage. Busksjiktet har vakre høstfarger

Fig 40: Humle klatrer på den blå redskapsboden

Fig 41: Ryllik og rød jonsokblom ses på som ugress, men er gjenkjennelige arter

45 Fig 42 og 43: Buskbeplantningen har god herdighet og er vanlig i nordnorske hager. De ulike artene gir et spill av farger om høsten

Fig 44: Buskmurens gule blomster dukker opp tidlig om våren, og holder seg godt utover høsten

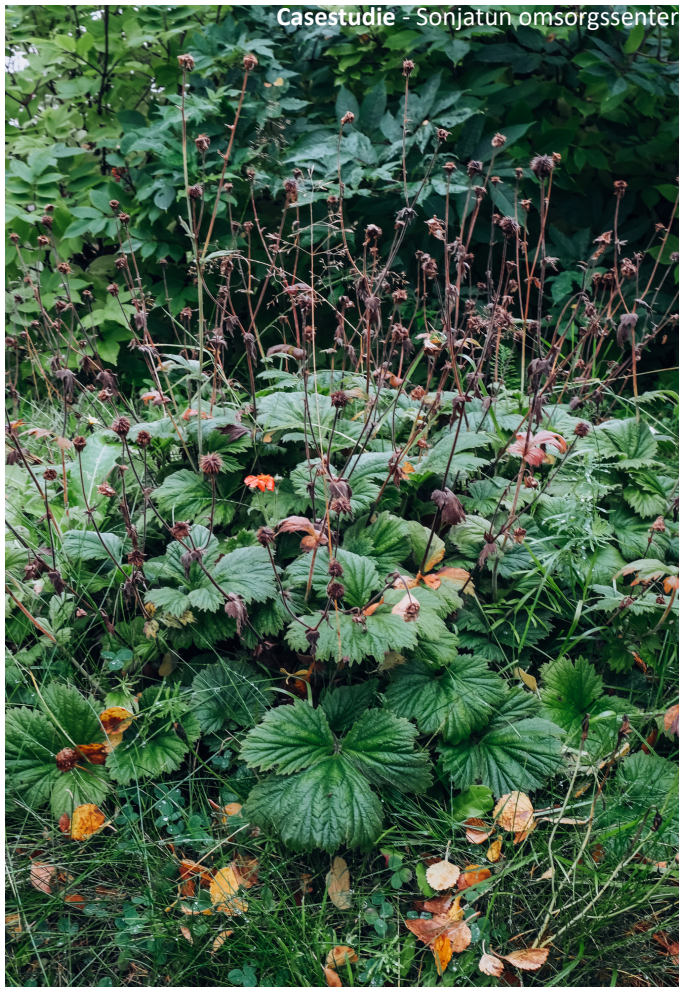

Fig 47: Prakthumleblom

Fig 45: Buskbeplantningen langs terrassene er overgrodd og gjør det noen steder vanskelig å få tak å rekkverket

Fig 46: Overgrodd buskbeplantning reduserer oversikten noen steder i sansehagen

Fig 48: Fagerfredløs

Belysning

På bygningskroppene er det installert veggbelysning i form av store kupler som gir et behagelig og ikke blendende lys. Terrassebelysningen er både installert på vegger og i himlingen på terrassene. Rundt om i sansehagen er det etablert klassiske parklykter. Det var lyst under befaringene, så noe inntrykk av hvordan denne belysningen oppleves finnes ikke. De samme parklyktene er brukt i området rundt omsorgssenteret ellers i tettstedet.

Fig 49: Mastbelysning langs gangvegen skaper oversikt. Mastene er omtrent på høyde med himlingen på byggets første etasje.

Fig 50: Belysning på vertikale flater gir et mer romlig lys. Veggarmaturene er store men unnselige og gir et behagelig lys når det er mørkt. Armaturene i himling på terrassene er likt utformet

Kjente elementer

På tunet står en blåmalt redskapsbod. Den inneholder blant annet utstyr en trenger for hagestell. Det er ingen lås på boden, så beboerne kan gå inn og ut av den som de ønsker. Noe av utstyret står også utenfor boden – noen river, en trillebår, og under befaring også en bålpanne som vitner om aktivitet i sansehagen. Alle redskapene er i klassisk og velkjent utforming. Redskapsboden er iøynefallende og plassert svært godt – man ser den godt og den skjermer mot det som skjer utenfor gjerdet.

På redskapsbodens yttervegg er det montert postkasse, godt synlig og såpass nærme at beboerne så vel som pleierne kan hente post og sjekke postkassen så ofte de vil. Halvparten av redskapsboden ble tidligere brukt som hønseshus, og tross at hønene har flyttet ut, står hønsenettingen og hønseshuset fremdeles igjen og oppleves som et kjent element i hagen.

Utenfor helsesenteret, sansehagens nærmeste nabo, står ei flaggstang som er godt synlig fra sansehagen. På den måten kan beboerne få med seg flaggdager. Ved ytterdøren er det plassert en gradestokk med store tall som gjør det enkelt å lese av temperaturen.

Sonjatun omsorgssenter varmes opp ved hjelp av vedfyring. Ute på terrassene står det vedkasser hvor beboerne kan hente inn ved å fyre i peisen inne. På terrassene står også en hel del utemøbler i tre. Både utemøblene og vedkassene er enkle og velkjente i utformingen, enkle å lese og bruke. I hagen ligger det også en stor stein, signert av dronning Sonja, som Sonjatun er oppkalt etter.

Fig 51: Postkassen er plassert slik at beboerne kan sjekke den når de vil

Fig 52: Vedkasse i kjent stil

Fig 53: Termoemter med store tall. Været er et viktig samtaletema i nord

49Fig 54-56: Den blå redskapsboden er iøyenfallende og sentralt plassert. Utenfor står river og trillebår i kjent stil. Steinen midt i hagen er signert dronning Sonja, den gang kronprinsesse, da Sonjatun ble etablert. Sonjatun er oppkalt etter henne.

Aktiviteter

Hønsehuset i sansehagen vitner om at det har vært hønsehold på Sonjatun. Ifølge ansatt var hønsene en stor suksess for beboerne og skapte mye liv i hagen og en følelse av tilhørighet for beboerne. De kunne selv gå å se etter, og hente egg. Hønseholdet foregikk i flere år. Hønene var lånt, og var kun på Sonjatun sommerstid da hønsehuset ikke er isolert. En tid var det også forsøksvis en hane her, men det ble litt *for* mye liv. I en femårsperiode bodde det også en katt sammen med beboerne, men dem måtte til slutt omplasseres grunnet allergi. I dag er det ingen dyr på Sonjatun, men ansatt beskriver det dyreholdet som tidligere har vært som svært gunstig for beboernes aktivitetsnivå og tilstedeværelse. Dyreholdet måtte opphøre da det ble innført nedskjæringer i bemanningen, noe som ifølge ansatt har gjort at både dyrehold og skjøtsel av hagen ofte må vike helt.

I sansehagen står en grill som brukes sommertid både for beboerne og ved arrangementer med pårørende og andre fra tettstedet ellers. Det blir ofte invitert folk til Sonjatun, det være seg pårørende, barneskoleelever eller ungdommer, som oppholder seg i hagen, planter blomster eller bare kommer på besøk, som det er morsomt for beboerne å følge med på.

Når det dukker opp bær på buskene i sansehagen kan beboerne plukke de. Alt av bærbusker og også rabarbra er lokalisert nær terrassene. Tidligere var det også potetland i hagen, samt planter i forhøyde bed slik at beboerne enkelt kunne ta på plantene og se nærmere på de uten å måtte bøye seg ned. Dette har også blitt borte i senere år grunnet nedskjæringer.

Fig 57: Det er ikke lenger høner på Sonjatun, men hønsenettingen på redskapsboden er her fremdeles

Fig 58: Grill

Skjøtsel

I begynnelsen inneholdt hagen på Sonjatun langt flere elementer enn den gjør i dag. Flere nyttevekster, potetland, hønses hus med høns og opphøyde bed. Dette ga i utgangspunktet en noe skjøtelskrevende hage. I starten var det ifølge ansatt, grunnet det store engasjementet rundt etableringen av sansehagen, gode dugnadsordninger hvor blant annet pårørende bidro til å holde sansehagen vedlike. Denne ordningen har med tiden falt mer og mer bort og skjøtelsen utføres i dag primært av de ansatte ved omsorgssenteret. Dette har gjort at hagen i dag fremstår som en hage som krever relativt lite skjøtsel, da mange elementer har falt fra. Den bærer dog preg av at de ansatte ikke alltid får tid til den skjøtelsen som må utføres.

Sammenhengende plan

Engasjementet rundt etableringen av Sonjatun, sammen med det faktum at planleggingsarbeidet mellom arkitekt og landskapsarkitekt var så godt som det var, har ført til et veldig godt og gjenomtrent resultat. Den lange prosessen med mange involverte parter har gjort anlegget velfungerende og høyt verdsett. Det er også mye besøkt av personer som bare ønsker å se sansehagen og omsorgssenteret, da dette er et godt eksempel til etterfølgelse. Sansehagen mangler dog en skjøtelsplan. Dersom ansvaret for å skjøtte sansehagen på Sonjatun hadde falt på kommunen og de som skjøtter grøntområdene i kommunen for øvrig, og ikke på de ansatte, hadde det vært enklere for de ansatte å fokusere på god bruk av sansehagen og dens elementer.

Oppsummering

Sansehagen ved Sonjatun omsorgssenter er godt leselig og skaper en gjenkjennelig hagestemning. Det er få spor etter samisk og kvensk kultur i hagen, men opplevelsen av kjente elementer generelt er svært god og godt balansert. Vedkasse, postkasse, gradestokk, terrassemøbler og enkle hageredskaper er subtile elementer som skaper dagligdagse aktiviteter og en hjemlig følelse. Sansehagen er tilpasset klimaet med et stort fokus på vindskjerming med vegger og tak rundt terrassene og busker og trær i store volumer.

Vinduene og døren mellom sansehagen og fellesrommet oppleves som viktige. Sansehagen er liten i areal og har et ryddig miljø med godt lys inn til fellesrommet og god utsikt ut. Det gjør den oversiktlig både ute og innenfra. Terskelen for å gå ut oppleves som lav og sansehagen oppleves verdifull også fra innsiden av vinduene. Beboernes mulighet til å gå fritt mellom ute og inne uten at pleiere må følge etter er svært positivt da det gir beboerne frihet til å velge selv og mulighet for å oppleve frihet og mestring innenfor trygge rammer. Pleierne har god utsikt over hele hagen innenfra.

En viktig erfaring er at sansehagen krever mye av personalet i forhold til vedlikehold og skjøtsel. Flere elementer som tidligere opplevdes som viktige for beboerne, ifølge ansatt, har falt fra i takt med nedbemanning. På grunn av dette fremstår sansehagen enklere i sin form enn den en gang var. En annen viktig erfaring er at denne sansehagen også brukes vinterstid, fordi den er tilrettelagt for det. Blant annet med varmekabler i gangvegsdekket.

CASE 2: DORVOGOAHTI OMSORGSSENTER

Kautokeino kommune

Kautokeino – Guovdageaidnu er en kommune i Troms og Finnmark som ligger på den vestlige delen av Finnmarksvidda. Landskapet ligger jevnt over 4-500 m.o.h, og er slettere enn det meste av Norge, men ikke helt flatt. Kautokeino preges av et bakkelandskap med langstrakte rygger, myrer og utallige vann som bindes sammen av bekker som etter hvert møtes i Alta-Kautokeinovassdraget. Vegetasjonen består primært av lav buskvegetasjon som dvergbjørk, ulike vierarter og lyng. I tillegg finnes forekomster av bjørkeskog i nord mot Alta og furuskog i øst mot Karasjok.

Klima

Kautokeino kommune ligger på Finnmarksvidda og har et typisk subarktisk innlandsklima. Klimatisk er hovedforskjellen mellom dette klimaet og klimaet i kyststrøkene at temperaturvariasjonene og sesongvariasjonene er større; kaldere om vinteren, men ofte også varmere om sommeren. Indre Finnmark ligger i le for de store værssystemene fra vest, og er derfor et av de mest nedbørsfattige områdene i landet (Guovdageainnu natursenter, udatert). Store deler av Finnmarksvidda er dekket av snø og is store deler av året. Snø og is har derfor alltid preget både menneskenes liv og plantelivet i Kautokeino. Middelterperaturen de siste fem årene er -1°C , minimumstemperaturen $-39,3^{\circ}\text{C}$ og maksimumstemperaturen $26,7^{\circ}\text{C}$ (Norsk klimaservicesenter, 2020).

Fig 59: Kart over Troms og Finnmark, Kautokeino kommune markert

Kultur

Kommunen er Norges største i areal, omtrent på størrelse med Oslo, Viken og Østfold til sammen. Samtidig har den en befolkningstetthet på kun 0,3 innbygger per km^2 (Kautokeino kommune, 2019). Til sammenligning har for eksempel Oslo en tetthet på 1628 innbyggere per km^2 (SSB, 2020a) Innbyggerne bor spredt over hele kommunen. Flest bor det i tettstedene Kautokeino og Maze. Ellers er befolkningen spredt på små bygder over hele kommunen.

95% av Kautokeinos innbyggere er samisktalende (Kautokeino kommune, 2019). Den samiske befolkningen har stort sett det samme levesett som den øvrige befolkningen i landet, og er avhengige av det norske samfunnet som alle andre, og lever etter samme mønster både økonomisk og kunnskapsmessig. De fleste lever av tertialnæringer og er vanlige lønnsinntakere (Juuso og Bjørn, 2006). Likevel er reindrift og annen

utmarksnæring en bærebjelke for den samiske kulturen.

På sosioøkonomisk statistikk scorer Kautokeino lavt. Utdanningsnivået er relativt lavt, arbeidsledigheten høy og gjennomsnittsinntekten også lav (SSB, 2020c). Til tross for dette er det et allment inntrykk at befolkningen jevnt over ikke føler seg særlig dårlig stilt.

Høstingen av naturen er også en viktig del av livsgrunnet for mange (Riseth og Solbakken, 2010). En undersøkelse gjennomført av Riseth og Solbakken (2010) viste at den totale tiden Kautokeinos innbyggere bruker ute i naturen er svært høy, og at naturen brukes til en hel rekke formål. Denne undersøkelsen avdekte en omfattende og allsidig nytiggjørelse av naturen. Funnene i undersøkelsen, sammen med tallene fra SSB kan muligens tolkes dit hen at den store utnyttelsen av naturen kan kompensere for begrensede pengeinntekter, og at et liv knyttet til tradisjoner i større grad gir mening til tilværelsen på Finnmarksvidda for noen.

Kautokeino er et moderne samfunn, men dagens bruk av naturen, og forbindelsen til det tradisjonelle livbergingssamfunnet er sterk. Gjennom livet i naturen blir kunnskap, tradisjoner og språk opprettholdt og ført videre.

Dorvogohti omsorgssenter

Helse- og omsorgssenteret i Kautokeino består av fire avdelinger. Hovedbygningen i nordøst mot vegen er helsesenter. I midten ligger to bygninger som utgjør hjem for eldre og demente, og øverst i landskapet ligger Dorvogohti omsorgssenter. Dorvogohti er et hjem for utviklingshemmede voksne. Det er

sistnevnte bygg som er tilknyttet sansehagen. Til tross for at sansehagen er tilknyttet Dorvogohti brukes den av alle på helse- og omsorgssenteret der den ligger åpent til øverst i terrenget. Dorvogohti består av 12 større eller mindre omsorgsleiligheter (Nystad, 2015), med fellesrom både ute og inne.

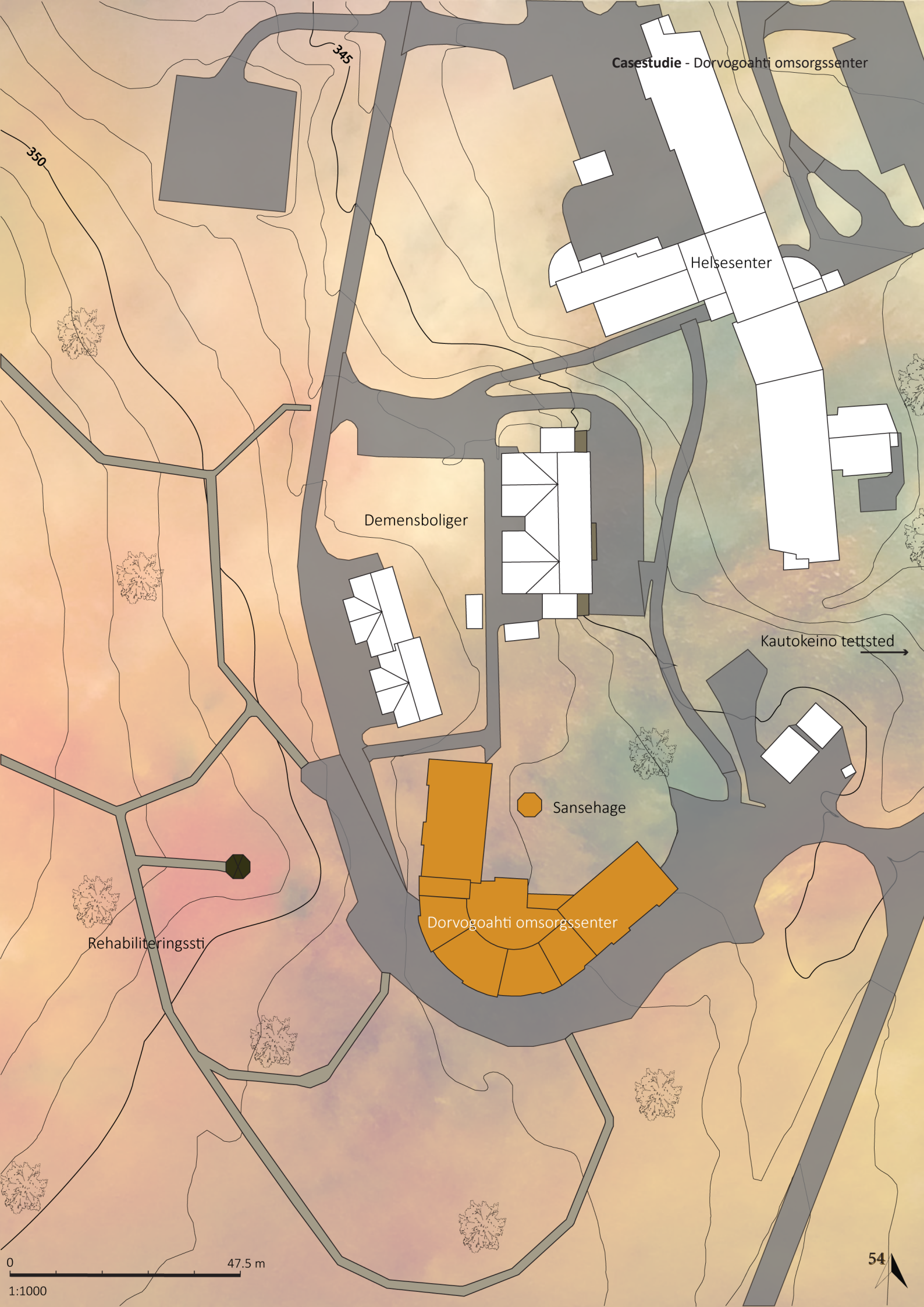
Utforming

Etablering og finansiering

Da uteområdet ved Dorvogohti skulle utformes var det Kautokeino kommune og helsesenteret som ønsket seg en sansehage. Det var også etter de ansattes ønske at hagen skulle ha et samisk preg. Etter at disse ønskene var lagt på bordet, var det landskapsarkitektene som sto for resten av planprosessen og prosjekteringen.

Under planleggingen var det viktig, ifølge en av landskapsarkitektene, å sette seg godt inn i lokal kultur og tradisjoner på stedet. Landskapsarkitektkontoret hadde under deler av planprosessen en elev fra ungdomsskolen i Kautokeino på hospitering som bidro i skisseprosjektet og i prosessen med å sette seg inn i kulturen, som kom med verdifulle innspill og forslag til kjente elementer.

Bygningen er utformet på en måte som skaper et godt uterom. Bygningen lukker seg inn mot resten av helse- og omsorgssenteret og bidrar til å skape en ramme rundt området. Et viktig poeng i planleggingsfasen, etter skisseprosjekt og befaringer, var at de eksisterende bygningene, særlig for de demente nord for sansehagen skulle kunne ha en sammenheng med hagen, og skape en sansehage som flere avdelinger kunne benytte seg av. Dette er trolig årsaken til at sansehagen henvender seg mot nord,

Casestudie - Dorvogohti omsorgssenter

Helsesenter

Demensboliger

Kautokeino tettsted →

○ Sanseshage

Dorvogohti omsorgssenter

Rehabiliteringssti

0 47.5 m
1:1000

54

Figur 61: Skisse fra Verte landskap og arkitekturs skisseprosjekt. Kilde: Verte landskap og arkitektur

og ikke mot sørvest, som antakelig ville gitt de mest gunstige solforholdene. Andre ting som var viktig, var at adkomsten til sansehagen skulle fremstå tydelig når besøkende ankom og utsikten mot elva i Kautokeino skulle ivaretas i sansehagen.

Alle de viktige aspektene ble innfridd under etableringen. Å skape et felles uterom ble trolig vanskeligere enn en skulle ønske, da det er mye terreng på tomten og Dorvogoahti ligger en del høyere i terrenget enn øvrige bygninger. Ansatt ved omsorgssenteret forteller likevel at flere avdelinger benytter sansehagen. Det ble også lagt til rette for at utgang gjennom port skulle treffe en eksisterende rehabiliteringssti i utmarksområdet på baksiden av omsorgssenteret.

I dag står sansehagen slik som den en gang ble etablert, uten noen særlige endringer. Helse- og omsorg i Kautokeino er i dag i en utviklingsprosess hvor de ser på fremtidens plassbehov. Et eventuelt nytt bygg er planlagt å stå ferdig i 2025 og bygget tenkes plassert i forlengelse av helsesenteret, på nedsiden av Dorvogoahti. Dersom det på senere tidspunkt skulle bli aktuelt å omfordle beboerne på de ulike bygningene er Dorvogoahti utformet slik at det, med små justeringer, skal kunne fungere for flere brukergrupper som for eksempel demente.

Størrelse, plassering og type

Sansehagen er et intimt og oversiktlig uterom, som omkranses delvis av bygningen, delvis av gjerder. Dorvogoahti ligger på et høydedrag vest for tettstedets sentrum med utsikt utover Kautokeino. Sansehagen føles åpen mot landskapet som domineres av lyng og gressdekke. Hagen er avrundet i formen

Figur 62: Dorvogoahti ligger på en høyde over omkringliggende helsebygg med utsikt over Kautokeino tettsted og Kautokeinoelva

med god avstand mellom ytre avgrensning og bygningskropp.

Adkomstveg, parkeringsplass og hovedinngang er plassert på sørsiden av bygningen, motsatt side for sansehagen. Størrelsen på hagen gir mulighet for god stiføring og flere oppholdssoner for hvile eller aktivitet.

Den U-formede bygningen gjør hagen godt synlig sett innenfra. Bygningen ligger i ett plan. Dette gir god tilgjengelighet. Formen på bygningen gjør at sansehagen åpner seg opp mot utsikten til elva og de eksisterende eldreboligene nedenfor.

Figur 63 og 64: Omsorgssenterets form krummer rundt sansehagen ved Dorvogoahhti

Avgrensning

Dorvogoahti er i dag hjem for utviklingshemmede eldre, noe som gjør at faren for at beboerne forlater hjemmet å gå seg vill ikke er så stor. Kravet til inngjerding blir dermed ikke like stort som ved en sansehage for eksempel for demente beboere. Både på sansehagens vestlige og østlige side er uterommet helt åpent, blant annet for å kunne komme til med brøytebil om vinteren. På den ene siden vender åpningen direkte mot vandrestier som brer seg utover det naturlige landskapet og opp til en grillhytte tilknyttet helsesenteret. Området brukes mye av beboerne på omsorgssenteret, helsesenteret og av Kautokeinos befolkning for øvrig.

På bygningens sør og sørvestlige side har beboerne med leiligheter ut denne veien egne terrasser. Disse har ingen gjerder eller avgrensning, men er åpne mot landskapet.

Gjerdet som omkranser sansehagen, er tradisjonelt barkede bjørkegreiner og stolper med kvadratisk snitt. Gjerdet har et noe hardt preg og er ganske høyt. Men det er et tradisjonelt gjerde med et velkjent uttrykk som passer godt inn i landskapet. Det finnes kun lav, naturlig beplantning i forkant av gjerdet. Portene, som under befaring var tatt av og sto lent inntil siden av gjerdet, har stålrammer med spiler av tre, tilsvarende det gjerdet har.

Figur 65: Utsiden av gjerdet

Stier

I sansehagen ligger en gangveg med vegfundament og asfaltdekke rundt en sentral øy med skiferheller. Denne gangvegen er kjørbær og skal tåle vintervedlikehold. Selve øya mellom forsenkninger med lav vier- og bjørkevegetasjon forbinder gangvegen rundt med aktivitets- og hvileplasser i hjertet av uterommet.

En gangveg går også rundt på utsiden av bygningens sørvestlige side og skaper mulighet for en lengre spasertur utenfor boligen. Denne gangvegen har samme uttrykk som gangvegen inne i sansehagen med vegfundament og asfaltdekke, uten snublekanter.

Like ved omsorgssenteret og sansehagen ligger som nevnt en rehabiliteringssti. Denne stien er åpen for alle i Kautokeino kommune, men ligger svært gunstig til for beboerne ved omsorgssenteret. Den er belagt med terrassebord som gir rask snøsmelting og som er godt tilpasset inn i landskapet.

Det er ikke lagt varmekabler i dekket. Veiene fylles med snø, men brøytes om vinteren. En del av beboerne spasere likevel gjerne rundt i hagen vinterstid, og de kjente brukselementene i hagen som låvvuen og bålplassen fungerer like godt vinterstid.

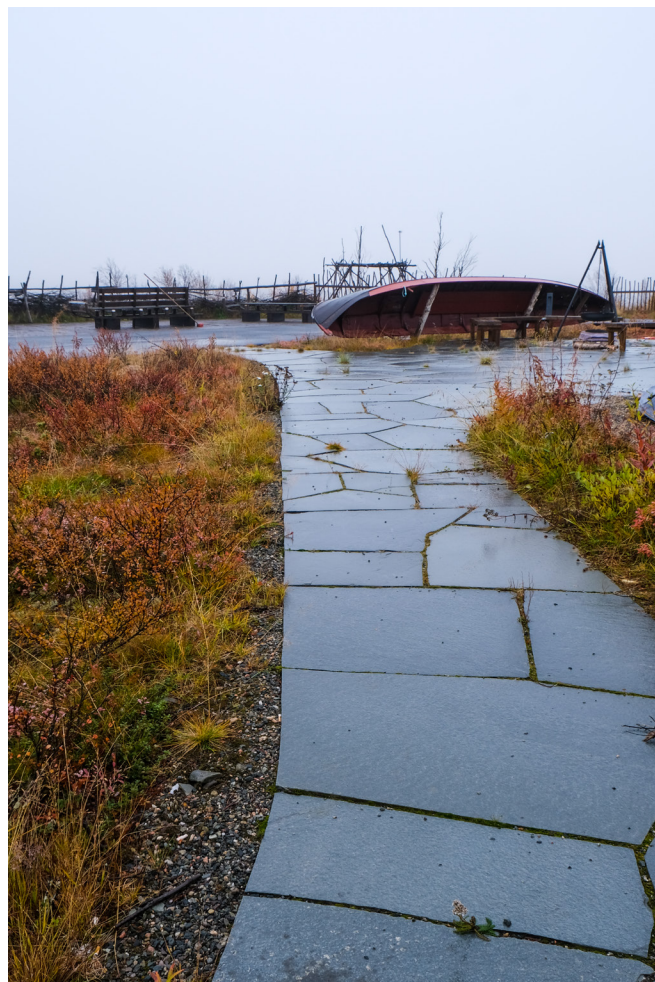

Fig 66: På gangvegen tvers over sansehagen er det lagt skifer

Fig 67: Rehabiliteringssti på utsiden av Dorvogohti gir unike muligheter for naturnære opplevelser for beboerne

Fig 68: Forøvrig er gangvegen i og utenfor sansehagen asfaltert

61Fig 69: Ytterst mot nord er det sittemuligheter med utsikt bak en čilla, på oppbygde gamle kjelker

Oppholdssteder

På den sentrale øya med skiferdekke er det etablert en bålpanne med bålpanne og benker rundt. En tradisjonell elvebåt er oppstilt som levegg. Ifølge ansatt er denne plassen godt brukt av beboerne, både sammen og alene. Planleggerne ønsket ifølge ansatt ved omsorgssenteret å bruke en moderne gassbålpanne her for å unngå bållukt i klærne til beboerne, men bållukt oppleves som en svært gjenkjennelig og naturlig følge av å sitte ved bålet. En gassbålpanne ville ikke gitt dette. Dermed er det i dag etablert en klassisk bålpanne her.

Ved bålplassen er det også satt opp en låvvu. Den brukes flittig alle årstider. Låvvuen er omkranset av lyng og lave bjørketrær som gir et naturlig preg. I låvvuen er det i dag et tradisjonelt

jordunderlag, men det er planlagt universelt utformet dekke også inne i låvvuen for økt tilgjengelighet for alle brukere.

Ytterst mot kanten av sansehagen er det etablert sittebenker i form av opphøyde, tradisjonelle kjelker, som er bygd opp for å få universelt utformede sittehøyder. På bakken er det tredekke som markerer en egen sone.

Fig 70: Bålpanne med bålpanne, benker og tradisjonell elvebåt som levegg

Beplantning

Dette er en sansehage med relativt få arter og består hovedsakelig av lyngdekke og dvergbjørk. Torv, lyngdekke og dvergbjørk er hentet fra området like ved omsorgssenteret og plantet inn i de sentrale forsøkningsene. Dette er all beplantning som finnes innenfor sansehagens gjerde. Ei bjørk ble plantet da sansehagen ble etablert og står på utsiden av gjerdet. Dette er også lokal bjørk hentet fra området. Langs bygget er det lagt elvestein som sikring mot ugress.

Beplantningen i utmarksområdet som brukes flittig av beboerne, har samme uttrykk som inne i sansehagen, men i et mye større omfang. Her er det også en hel del bærtuer – krøkebærlyng, blåbærlyng og tyttebærlyng samt myr og noen flere lave bjørketrær. Det finnes bærlyng også i forsøkningsene i sansehagen, hvor beboerne kan plukke bær.

I et drivhus, som under befaring kun ble brukt til oppbevaring, blir det sommertid sådd og puslet med planter.

Det er videre et fremtidig ønske fra de ansatte om å utvide uteområdet for beboerne å lage et uterom på sørsiden av bygningen, mot utmarksområdet. Der som det blir etablert, skal det dedikeres til nyttevekster med potetland og bringebærbusker, som et aktivitetstilbud for beboerne.

Plantelisten er basert på egen befaring. Plantelisten er for den etablerte sansehagen, så alle arter i utmarksområdet rundt er ikke tatt med. All vegetasjon i sansehagen er, som nevnt, hentet fra dette området så det er mye som går igjen begge steder.

Fig 71: Lávvu omringet av lav, stedegen vegetasjon

Fig 72: Vegetasjon fra området rundt er etablert i sentrale forsøkninger

NR.:	LATINSK NAVN	NORSK NAVN	SAMISK NAVN	PLANTE- AVSTAND
Løvtrær				
1	Betula nana	Dvergbjørk	Skierri	0,5-1 m
2	Betula pubescens	Bjørk	Soahki	2-10 m
Lyngplanter				
3	Empetrum nigrum	Krøkebærlyng	Čáhppesmuorji	
4	Vaccinium myrtillus	Blåbærlyng	Sárrit	
5	Vaccinium uliginosum	Blokkebærlyng	Ehtemas	
6	Vaccinium vitis-idaea	Tyttebærlyng	Jokŋa	0,2-0,5 m
Gras				
7	Deschampsia flexuosa	Smyle	Vuovdesitnu	
Stauder				
8	Chamaenerion angustifolium	Geitrams	Gieganjuolla	
9		Ryllik	Biehtárrássi	

Fig 73: Planteliste Dorvogoahiti. Basert på egen befarng 25.09.20. Planteavstand er hentet fra Hageselskapets sortsliste

Fig 79: Røde høstfarger foran gangveg, lávvu, drivhus og boliger for demente utenfor gjerdet

Kjente elementer

Ved Dorvogoahiti er det tatt utgangspunkt i samisk kultur i utformingen av sansehagen. Her er bål plass med trebenker rundt ei bålpanne, og en tradisjonell elvebåt i tre brukes som levegg. Like ved bålplassen står det også en lávvu, et tradisjonelt samisk telt. Lávvuen står hele året og brukes flittig året rundt. Beboerne kan gå inn og ut som de selv ønsker, men det blir også arrangert fellessamlinger i lávvuen og ved bålet.

Gjerdet rundt er også et kjent element. Vedsekker og vedstabler ligger rundt omkring og utenfor gjerdet er det satt opp en luovvi. Luovvi er en tørkehjell, en opphøyd plattform av horisontale stenger som hviler på vertikale stenger. Tradisjonelt er den ment for oppheng til tørk av blant annet klær, skinn og mat, og toppen kan brukes til oppbevaring. Den er et kjent element og oppbevaringsmetode blant skogsamer og fjellsamer. I sansehagen er den kun til utstilling og er plassert utenfor gjerdet.

Fig 81: Luovvi

Nord i sansehagen, der sittebenkene er utformet av gamle kjelker, er det satt opp en čilla. Čilla er et gjemmested, ofte laget av bjørkekvister, lagt tett sammen som en skjerm eller et gjerde. Dette brukes tradisjonelt til andejakt. Mange steder i både samiske og norske områder har det tradisjonelt forekommet andejakt, men bare i Kautokeino er denne tradisjonen holdt uavbrutt frem til i dag (Guovdageainnu natursenter, udatert). Čillaen går i ett med gjerdet.

Drivhuset på tomten skulle i utgangspunktet bygges opp og utformes som en jordgamme, ifølge landskapsarkitekt, men står i dag som et klassisk drivhus. Drivhuset er i bruk sommerstid. Ved siden av drivhuset står også en redskapsbod i tradisjonell utforming.

67Fig 80: Čilla

Fig 82: Vedsekker tilfeldig plassert i sansehagen

Belysning

Sansehagens belysning består av små, lave pullerter omtrent på høyde med vegetasjonen, og er nesten umerkelige. Pullertene er kun plassert langs låvvuen for å opplyse den. Ellers er det veggbe-lysning over inngangsdørene til senteret, og belysning inne i låvvuen. Utover dette finnes ingen belysning i sansehagen.

Fig 83: Lave, unnselige pullerter er sansehagens eneste lyskilder foruten veggarmaturer på bygningen

Aktivitet

I utmarksområdet på sørsiden av omsorgssenteret er det mulig å sanke bær og vandre i fri natur. Bærsankingen er også mulig inne på tunet, da det også dukker opp bær her, men i mye mindre omfang.

I drivhuset er det aktivitet om sommeren, hvor beboerne kan drive dyrking

av gulrøtter, urter og sommerblomster. Området utenfor drivhuset, nord for dagens sansehage var i planleggingsfasen ment som et område for bærbusker og potetland, men ble aldri realisert. Ifølge ansatt har de som nevnt et ønske om å realisere dette på senterets sørsi- de. Både bærsanking og arbeid i drivhu- set gir gode muligheter for sosiale akti- viteter. Øst for Dorvogoahiti ble det også i planleggingsfasen vurdert hundegård og innhegning for reinsdyr, men dette ble heller aldri realisert.

Leirplassen gir mulighet for samling utendørs gjennom hele året. Den er lett tilgjengelig, også for rullestolbrukere. Leirplassen er romslig og kan brukes til aktiviteter som hugging av ved og pre- parering av for eksempel skinn. Bålplass- en og låvvuen er mye brukt.

Gangvegen som slynger seg rundt tu- net og bygningen gir gode muligheter for vandring. Tilknytningen til rehabili- teringsstien på sørsiden gir også gode muligheter for å gå turer i utmarksom- rådet, tørrskodd og med rullestol og rullator. Her ligger også, som tidligere nevnt, en grillhytte.

Under befaring lå det en god del paller ute i sansehagen, som ansatt fortalte at beboerne og de ansatte sammen skulle produsere sine egne utemøbler av. San- sehagens størrelse, og noe spartanske uttrykk gir godt med rom for relativt plasskrevende temporære aktiviteter.

Fig 84: Ved rehabiliteringsstiens start finner man informasjon om tilbudet

Fig 85: Rehabiliteringsstien byr på noen veivalg, men går i en sløyfe som ender opp tilbake på vegen eller ved grillhytta

71 Fig 86: Sansehagens størrelse og noe spartanske innredning gir muligheter for temporære aktiviteter. Her under befaring var det pallesnekring på agendaen

Skjøtsel

Dette er en sansehage som krever så godt som ingen skjøtsel. Den naturlige vegetasjonen holder seg lav og krever ikke klipping, lusing eller lignende. Dette gjør at en kan konsentrere seg utelukkende om bruken av sansehagen. Det generelle vedlikeholdet i sansehagen utføres av de ansatte, eller av vaktmester på helsesenteret som tar seg av de større oppgavene. Denne ordningen fungerer fint ifølge ansatt. Basert på plantegninger og befaringen i september, er alt som en gang ble etablert fremdeles her, og i bruk, noe som tydeliggjør dette.

Sammenhengende plan

Sansehagen og bygningen er tegnet av arkitekt og landskapsarkitekt fra samme kontor – Verte landskap og arkitektur. Det er godt og helhetlig planlagt, sansehagen og bygningen harmonerer godt sammen. Skjøtselen av sansehagen er pålagt de ansatte ved omsorgssenteret, men her er så godt som ingen skjøtsel. Det er altså god balanse mellom planlegging og bruk av sansehagen. Dersom det på senere tidspunkt skal etableres nyttevekster på sørsiden som ønskelig, bør det tenkes godt igjennom om det fortsatt skal være de ansattes jobb å skjøtte sansehagen.

Oppsummering

Sansehagen ved Dorvogohti omsorgssenter er preget av mange kjente elementer og er godt forankret i den samiske kulturen. Den er ikke overlesset, men har god balanse hvor elementene i hagen er plassert i ulike og godt lesbare soner. Sonene kan deles i fem; låvvuen, bålplassen, utsiktspunktet bak čillaen, drivhuset og rehabiliteringsstien på baksiden. Alle disse sonene brukes av beboerne i større eller mindre grad gjennom

hele året, ifølge ansatt. At alle elementene blir brukt viser at man har fått til en god balanse mellom elementene og at de samiske elementene ikke bare er på utstilling.

Som sansehage er denne hagen ganske annerledes enn de fleste andre sansehager i landet, som vanligvis er frodige, mer lukket og intim. Det er lite fokus på klimatilpasning og man omfavner i større grad klimaet enn å verne seg mot det. Sansehagen er åpen, vender mot nord og preges av lav vegetasjon. Alle oppholdssonene er også plassert rundt omkring i sansehagen og ikke tett inntil husveggen på terrasser.

En viktig erfaring fra Dorvogohti er at den naturlige vegetasjonen nesten ikke krever noen skjøtsel overhode. Elementene i hagen krever også lite vedlikehold. Dette er svært positivt og et eksempel til etterfølgelse for små kommuner, hvor vedlikeholdsansvaret må fordeles på de ansatte ved omsorgssenteret. Lite skjøtsel gjør det enkelt å opprettholde elementene i hagen å fokusere på bruken. En annen viktig erfaring er at det i samiske områder virker å legges betydelig mer vekt på kjente elementer fra den samiske kulturen i sansehageutforming enn på vegetasjon.

CASE 3: ALTA OMSORGSSENTER

Alta kommune

Alta er en kommune i Troms og Finnmark fylke som omfatter fastlandet rundt Altafjorden og deler av Seiland og Stjernøya. Kommunen strekker seg innover Finnmarksvidda mot Kautokeino i sør og, og Karasjok, Porsanger og Kvalsund i øst. Øyene utenfor Altafjorden skjermer store deler av kommunen mot direkte innvirkning fra havet (Dalfest, Thorsnæs og Askheim, 2020). Når en kommer i ly for havblesten på denne måten, dukker det opp et mer frodig plantesamfunn enn mange steder ellers langs Finnmarkskysten. Fra hav til høyfjell, kan floraen i Alta vise et stort mangfold.

Klima

I kontrast med den værharde finnmarkskysten har Alta et kontinentalt klima. Klimaet kjennetegnes av kalde vintre, varme somre og lite nedbør og vind gjennom året. Vintrene er tørre og stabile, og det blåser hovedsakelig utfallsvind fra sør og sørøst. Utfallsvind skyldes at store mengder kald luft fra innlandet ledes ut mot kysten gjennom dalstrøkene (Mamen, 2019). Somrene er også tørre og stabile, men preges da av pålandsvind fra nord-nordvest. Middeltemperatur de siste fem årene er 2,6 °C, minimumstemperatur -23,8 °C og maksimumstemperatur 27 °C (Norsk klimaservicesenter, 2020).

Fig 87: Kart over Troms og Finnmark, Alta kommune markert

Kultur

Alta var den mest folkerike kommunen i Finnmark, før Troms og Finnmark ble ett fylke. 81% av befolkningen bor i Alta by (Alta kommune, 2019). Som en av Troms og Finnmarks største byer, er Alta et viktig knutepunkt og kommunikasjonscenter i regionen. Sosioøkonomisk er utdanningsnivået noe lavt, men arbeidsledigheten er også relativt lav og gjennomsnittsinntekten nær landsgjennomsnittet (SSB, 2020b). Alta er en moderne by med en blanding av tradisjonell industri og mer moderne former for næringsliv. Bergverk og mineral, bygg og anlegg, landbruk og fiskeri er viktige næringsområder med historisk forankring i kommunen.

Byen har opplevd jevn vekst siden 1960-tallet, og har en relativt ung befolkning. Samtidig som Alta vokser og blir mer mangfoldig, er også denne byen en del av en fleretnisk historie. Samer og kvener har egne mål og strate-

gier i kommuneplanen (Alta kommune, 2015).

Historisk bestod Alta av to handelssteder; Bossekop i vest og Elvebakken i øst. I Bossekop bodde den etnisk norske og samiske befolkningen, og på Elvebakken bodde den kvenske befolkningen. Begge disse handelsstedene lå i nær tilknytning til sjøen. I dag er disse etniske skillene i stor grad visket vekk, men sosialt finnes det i noen tilfeller fremdeles et skille mellom øst og vest.

Alta kjennetegnes av bynær villmark og turtradisjonen står sterkt.

Alta omsorgssenter

Det som kanskje har vært det største pågående byggeprosjektet i Nord-Norge de siste årene nærmer seg innflyttingsklart. Det nye omsorgssenteret i Alta består av seks bygninger med 108 sykehjemsplasser, 54 mindre omsorgsboliger, seks leiligheter for unge brukere, samt fellesarealer (Eilertsen, 2020). I tillegg til boenhetene, rommer senteret kantine og allrom med scene, frisør, foterapeut, legekontor med seks leger, ergo- og fysioterapeut, rom hvor pårørende kan overnatte, parkeringskjeller og mye mer (Eilertsen, 2020). Prosjektet skiller seg mye fra de andre casene i denne oppgaven, særlig i størrelse. Det faktum at senteret ikke er tatt i bruk enda, gjør det til en annerledes utfordring å vurdere sansehagen, men gir også et nyansert bilde av mulig utforming av en sansehage i arktiske strøk.

Omsorgssenteret er fire etasjer høyt, i samsvar med øvrig større serviceanlegg i Alta sentrum. I utgangspunktet er det et massivt bygg for omsorgssenter å regne. Jordskorpa er løftet en etasje

opp, alle fellesfunksjoner er lokalisert i 1. etasje, mens omsorgsboligene starter på 2. plan. Dette grepet er gjort for å bidra til å lette institusjonspreget på omsorgssenteret, ved å skille servicefunksjonene og boenhetene på ulike plan. I tillegg er de kubiske boenhetsbygningene trukket tilbake på 2. plan slik at det skapes et stort uterom på taket av 1. etasje. Fra beboernes uterom ruver ikke bebyggelsen like høyt over bakken som den ville gjort om hele det halvprivate uterommet lå på bakkeplan. Fra sansehagen oppleves bygget kun tre etasjer høyt, en mer menneskelig skala og et volum som bedre egner seg for området.

Uterommet på 2. plan er det som betegnes som sansehage. Sansehagen består av store arealer tiltenkt plen, vandrestier, oppholdssoner og stedegen beplantning. I tillegg til dette uterommet akkompagneres sansehagen av tre atriumshager og store balkonger ut fra fellesrommene i alle etasjer. Alle beboerrom har store vindusflater og fransk balkong, som gir god utsikt ut. Utearealene benytter i all hovedsak tre materialer; tre, stein og betong. Dette gir et helhetlig uttrykk.

Omsorgssenteret er et konsept for å møte forventet vekst i antall brukere og erstatte noen av dagens sykehjemsplasser, skape en møteplass for befolkningen i fellesområdene, tilby tjenester på ulike trinn i omsorgen, og tilrettelegge for å oppnå stordriftsfordeler innen personell, utstyr og lokaler (Hansen og Nilssen, 2015).

Universitetet i Tromsø
Campus Alta

Plan 1-3: Omsorgs/
sykehjemsrom

Alta omsorgssenter

Plan 1: felles/service

felles/service

Plan 2: Sanseshage/takhage

Ungbo

Atrium

Plan 2-4: Omsorgs/
sykehjemsrom

Atrium

45

Opptreningscenter

Legevakt

Helsesenter

Alta sentrum

0 47.5 m
1:1000

45

50

50

Utforming

Etablering og finansiering

Arbeidet med nytt omsorgssenter i Alta startet i 2011 (Hansen og Nilsen, 2015). Pleie og omsorg hadde blitt svært ressurskrevende, både økonomisk og personellmessig. Den forventede økningen i antall ressurskrevende brukere, eldre og demente, og gjennomføring av samhandlingsreformen ville medføre ytterligere sterk vekst i behovet for pleie- og omsorgstjenester i Alta (Hansen og Nilsen, 2015).

Da kommunen aldri tidligere hadde planlagt for et omsorgssenter av det omfanget de ønsket seg, ble det besluttet å utrede alternative løsninger gjennom en plan- og designkonkurranse. I desember 2014 ble konkurransen kunngjort på det nasjonale og europeis-

ke markedet, hvor fem arkitektgrupper skulle prekvalifiseres til å delta på bakgrunn av generell kompetanse og erfaring, men også på bakgrunn av tidligere erfaring med å planlegge bygg av denne typen (Hansen og Nilsen, 2015). Det ble stilt krav om at gruppens sammensetning minimum skulle bestå av både arkitekt og landskapsarkitekt.

«Lysning» tegnet av arkitekt Stein Halvorsen med Bjørbekk og Lindheim som landskapsarkitekt vant konkurransen. Prosjektet ble valgt på grunn av tomte disponering, arkitektonisk hovedgrep, funksjonalitet, økonomi, samt utviklingspotensial.

I saksfremlegg K465 (Hansen og Nilsen, 2015) fremgår det at mulig innsparings tiltak ville være å redusere uteområdets budsjett fra 25 millioner til 20 millioner. Ifølge Eilertsen (2020) er uteområdet i

Fig 89: Alta omsorgssenter er bygget i krysslaminert limtre, tidligere kalt massivtre

Fig 90: Hele Alta omsorgssenter. Lys grønt område markerer sansehagen. Kilde: Stein Halvorsen Arkitekter

dag et prosjekt med en økonomisk ramme på 18 millioner. 7 millioner mindre enn det det først ble planlagt for.

Størrelse, plassering og type

Alta omsorgssenter ligger like ved Alta sentrum. Når et omsorgssenter av denne størrelsen, som skal være hjem for pleietrengende fra hele byen og kommunen skulle etableres, er det en god plassering.

Da Alta skulle gjenreises etter andre verdenskrig, tok kommunen en avgjørelse om å etablere et nytt, felles sentrum i det geografiske midtpunktet mellom de to opprinnelige handelsstedene Bossekop og Elvebakken. Det som i dag er Alta sentrum var altså et kompromiss, og tegner seg i dag som et definert avgrenset sted i forhold til den ellers typiske småhusbebyggelsen i Alta. Bebyggelsen i sentrum er karakterisert av en åpen, urban bebyggelse, med voluminøse,

store bygningskropper som er enkle i sin skulpturelle utforming. Omsorgssenteret er av samme voluminøse karakter og ved plassering alle andre steder ville det kanskje oppleves som for stort.

Alta omsorgssenter vever seg fint inn med både den naturlige vegetasjonen i øst, og Alta sentrum i vest.

Sansehagen strekker seg fra sør for bygningene, mot nordøst, hvor et skogholt fungerer som en naturlig avgrensning. Det er mulig å vandre rundt hele omsorgssenteret på 2. plan. Det er terrengfall mot syd, og senteret er godt tilpasset inn i eksisterende terreng, hvor 2. plan fra fasadesiden blir 1. plan for beboerne.

Uterommet henvender seg mot syd og de best mulige solforholdene. Alta har lave solvinkler store deler av året, som gjør det særlig viktig å få til et godt uteoppholdsareal mot syd. Sansehagen for beboerne ligger på taket over 1. plan

med utgang fra 2. etasje. Sansehagen er stor i utstrekning og brer seg utover mot østsiden av bygningen, og skaper visuell kontakt med bakkeplan på nordsiden. Omsorgssenterets tomt ligger i skillet mellom sentrumsbebyggelse og kraftig furuskog, som beskriver en klar vegetasjonskant rundt store deler av byen og sentrum.

Det eksisterende skogholtet i nordøst er godt bevart og fungerer som vindskjerm for dominerende vindretning. Vridning av bygningskroppene skaper bevegelse mot landskapet, til forskjell fra om bygningene hadde vært etablert i en ortogonal struktur. Landskapstilpasningen oppleves som svært god.

Midt i hvert av byggene er det lagt opp til halvprivate atriumshager, som et supplement til sansehagen utenfor. Atriumshagene er lune gårdsrom for beboere, besøkende og ansatte. Her kan en vandre rundt i frisk luft i trygge omgivelser, beskyttet mot den kaldeste trekken. Med dette grepet kan utesesongen forlenges. Atriene beplantes med stauder og trær i opphøyde bed, møblert med benker. Etter hvert er det også tenkt at beboerne skal kunne dyrke og stelle i atriene. Det er ikke lagt opp til snømåking i atriene.

Avgrensning

Hele sansehagen skal gjerdes inn med gjerde i ståltråd med et tynt fletteverksnett som skal gjøre det unnselig og enkelt å se gjennom. Noen steder vil vegetasjon i front av gjerdet også skjule

Fig 91: Temaplan gjerde. Viser tydelige grenser for sansehagen. Kilde: Bjørnbekk & Lindheim

dette, når det vokser til, som vil skape et mykere uttrykk, men flere steder vil det kun ligge plen foran og gjerdet vil være relativt godt synlig.

Under befaring 24.09.20 var ikke gjerdet kommet opp ennå. I nordøst etableres gjerdet inn mellom skogholtet slik at deler av skogholtet ligger innenfor gjerdet. Skogholtet oppleves som en naturlig avgrensning og myker opp uttrykket.

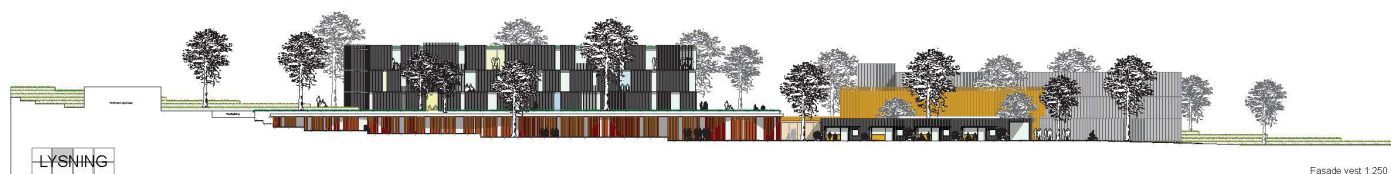

Fig 92: Snitt fra nord til sør. Sansehagen ligger på andre plan, over den mørk brune bygningen. Kilde: Stein Halvorsen Arkitekter 78

Fig 93: Flettverksnettingjerde skal anlegges rundt hele sansehagen. Kilde: Bjørbekk & Lindheim

Fig 94: Skogholt i nordøst

Fig 95: På sørsiden slynger gangstiene seg rundt den kommende beplantningen

Stier

Muligheten for vandring og bevegelse utendørs var et stort tema i prosjektet, og under befaring oppleves denne sansehagen i stor grad som en vandrehage. Det er anlagt en stor rundløype som er bred og snor seg rundt plantefelt, oppholdssoner og utsiktspunkt i hagen. Rundt boligene hekker mindre veger seg på løypa fra de ulike bygningene. Inngangsdører til hjemmene er utgangspunkt og avslutning for vandreløypa i alle tilfeller.

Rundløypa er dekket av plastøst betong med kostet overflate og tydelige fuger. Naturlige lederlinjer og tydelige orienteringspunkter dominerer. Stien som går langs byggets vestside, skal ikke dekkes med hverken asfalt eller betong, men beholdes som en grussti.

Fig 97: På vestsiden skal gangstien bevares som grussti. Det kan gjøre den vanskelig å forsure for mange beboere

81 Fig 96: Alle steder fører gangstiene til dørene til omsorgssenteret. Her fra nordsiden.

Fig 98: Gangstien har samme svingende karakter gjennom hele anlegget

Oppholdssteder

Langs vandrestien på sørvestsiden av bygget er det planlagt benker og i det større uterommet i øst en større oppholdssone, i form av en leirplass. På terrassene som vender ut mot sansehagen og i atriene er det lagt impregnert tredekke, et varmt og lunt materiale som gjør de til iøynefallende og attraktive uterom å bruke. Snøsmeltingen på terrassene vil også gå raskere enn på betongen, slik at de store terrassene forlenger bruken av uterommet med noen måneder.

Under befaring 24.09.20 hadde ingen av de planlagte sitteelementene kommet opp, som gjør de vanskelig å vurdere. Bilder av sitteelementene ble imidlertid tilsendt fra prosjektleder 10.12.20 så selv om de ikke var mulig å oppleve under befaring kan de kommenteres. Sitteelementene er støpt fast i bakken, noe som gjør de svært stabile. Muligheten for å sitte ovenfor hverandre er ikke til stede og flere steder er benkene uten ryggstøtte. Benkene har mer et park- eller byromspreg enn et hjemlig hagepreg, men det ser ut til å finnes godt med sittemuligheter gjennom hele sansehagen, som er positivt.

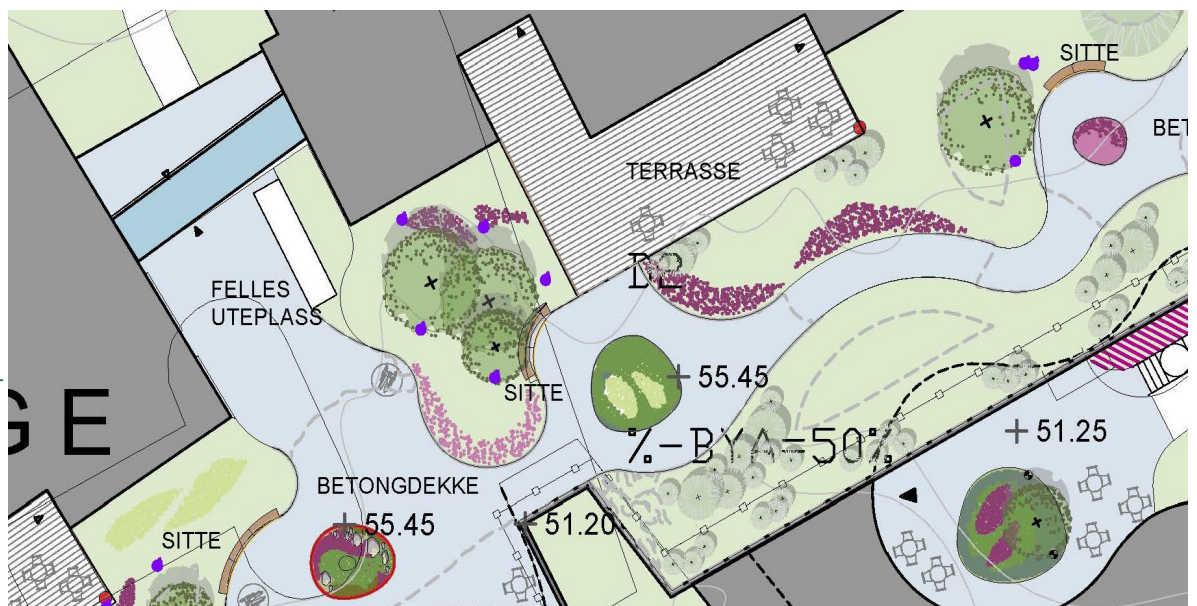

Fig 99: Store terrasser og verandaer ut fra fellesrom ved alle avdelinger

Fig 100: Benker langs vandrestier. Bilde tatt 10. desember 2020. Kilde: Alta kommune

Fig 101: Sansehagen manglet under befaring 24.09.20 mange elementer. Plantegningen viser mange sittemuligheter rundt terrassene i sansehagens sørvestlige del. Kilde: Bjørbekk & Lindheim

Beplantning

Uterommet preges av overgangen mellom furuskog som vokser fritt i nord, over i lavere vegetasjon der vekstjord ligger på lokk over underliggende funksjoner. Uterommet er stort i areal, og svært åpent. Et mål i prosjektet var å plante for å redusere vind. Ifølge plantegninger skal det plantes flere trær, og ellers skal store deler av området dekkes av plen.

Beplantningen er lagt i vekstjord over betongdekke, og er nyetablert under befarings i slutten av september. Normalt faller snøen i Alta allerede tidlig i oktober, så det kan bli spennende å se om plantene trives og vokser til som plantlagt neste vår.

Det etableres en del rogn. Rogn er et mye brukt tre i arktiske strøk, da det klarer seg fint i herdighetssone 8, og er et godt tre å bruke i sansehager. De er velkjente, får hvite blomster om våren og røde bær på sensommeren. Det får også vakre høstfarger og kan tiltrekke seg fugleliv. Det plantes inn mer furu i sansehagen, som tar opp igjen den naturlige vegetasjonen i nordøst, og rundt Alta for øvrig. All buskbeplantning er hardfør og skal vokse fint i nord. Ingen vintergrønne, men varierte farger om høsten og blomstring til ulike tider gjennom våren og sommeren. Kanelrose er en god rosebusk å bruke i nord og i sansehager; den får fine farger, lukter mye og har myke torner.

Blant staudene er det mange arter som er velkjente i arktiske strøk, men som kanskje er mindre brukt i sansehager for øvrig av ulike årsaker. *Aconitum napellus*, som plantes, er en giftig plante. Den smaker dog ikke godt og er en kjent staude, så sjansen for at en beboer ønsker å spise den er lav. *Aruncus dioicus*

er i Artsdatabankens fremmedartliste beskrevet som en plante med svært høy risiko på grunn av stort invasjonspotensial, og middels stor økologisk effekt (Elven et al., 2018a). *Clematis alpina* er i Artsdatabankens fremmedartliste vurdert med moderat invasjonspotensial og middels økologisk effekt (Elven et al., 2018b). *Humulus lupulus* kan gi kløende utslett ved berøring hos noen, men den er lagt til nordsiden av bygget, som oppleves litt som en bakside. Ifølge landskapsarkitekten er plantene valgt ut med tanke på hvor de plasseres. Så stedegenheten og den overordnede ri-

Fig 102: Nyplantet Storhjelm

Fig 103: Illustrasjon av tenkt utvikst vegetasjon i et av atriene

NR.:	LATINSK NAVN	NORSK NAVN	SAMISK NAVN	PLANTE- AVSTAND
Løvtrær				
1	Betula pendula 'Dalecarlica' E	Hengebjørk 'Dalecarlica' E	Lodnjesoahki	2-10 m
2	Populus tremula	Osp	Suhpi	2-4 m
3	Prunus padus ssp Borealis 'Laila' E	Nordhegg ssp Borealis 'Laila' E	Duopma	5-10 m
4	Sorbus aucuparia	Rogn	Skáphi	5-10 m
Bartrær				
5	Pinus sylvestris	Norsk furu	Beahci	2-10 m
Busker				
6	Rosa majalis	Kanelrose	Ruvsu	0,8 m
7	Spiraea betulifolia	Bjørkebladspirea	Spirea	0,2-0,5 m
8	Spiraea chamaedryfolia	Bjarkøyspirea	Spirea	0,3-0,5
9	Spiraea japonica 'Norrbotnen'	Norrlandsspirea	Spirea	0,2-0,4 m
10	Syringa josikaea	Ungarsk syrin	Sirena	0,5-1 m
Stauder				
11	Aconitum napellus	Storhjeml	Áhkaras	40 cm
12	Aruncus dioicus	Skogskjegg		100 cm
13	Astrantia major 'Star of Billion'	Storstjerneskjerm 'Star of Billion'		35 cm
14	Brunnera macrophylla	Forglemmegei- søster	Vajálge- ahtesnásti	40 cm
15	Calluna vulgaris	Røsslyng	Livdnju	0,2-0,5 m
16	Dicentra	Hjerteblomst		30 cm
17	Doronicum orientale 'Little Leo'	Smågullkorg 'Little Leo'		30 cm
18	Dryopteris filix-mas	Ormetelg	Gaíski	60 cm
19	Geum coccineum	Prakthumbleblom	Niitobiellorássi	30 cm
20	Matteuccia struthiopteris	Strutseving	Dolgi	50 cm
21	Polemonium caeruleum	Fjellflokk	Alitcearki	35 cm
22	Ranunculus aconitifolius	Duppsoleie	Fiskes- rássešattut	40 cm
Bunn- dekkere				
23	Erica	Lyng	Daņasšattut	0,2-0,4 m
25	Sedum	Bergknapper	Bulljelasttagat	30 cm
Klatre- planter				
26	Clematis alpina	Alpeklematis		2-4 m
27	Humulus lupulus	Humle	Hombil	50-80 cm

Fig 104: Planteliste for Alta omsorgssenter. Basert på befaring og eksisterende planteliste. Planteavstand er hentet fra Hageselskaps sortliste

Fig 105: Rogn i atriumshagen

sikovurderingen av planteutvalget skal ikke gi noen nevneverdige negative utslag.

Staudivalgene er ellers vakre, velkjente stauder i en nordnorsk hage. *Ranunculus aconitifolius* er blant annet en velkjent staude her som kan være vanskeligere å få tak i sør i landet. Blant flere tiltrekker *Brunnera macrophylla* seg bier og humler som lager velkjente summelyster i hagen.

Fig 106: Norrlandsspirea

Fig 107: Stjerneskjerm i opphøyde bed i et av atriene

Fig 108: Forglemmegeisøster

Fig 109: Bjørkebladspirea

Fig 110: Sedum i opphøyde bed i et av atriene

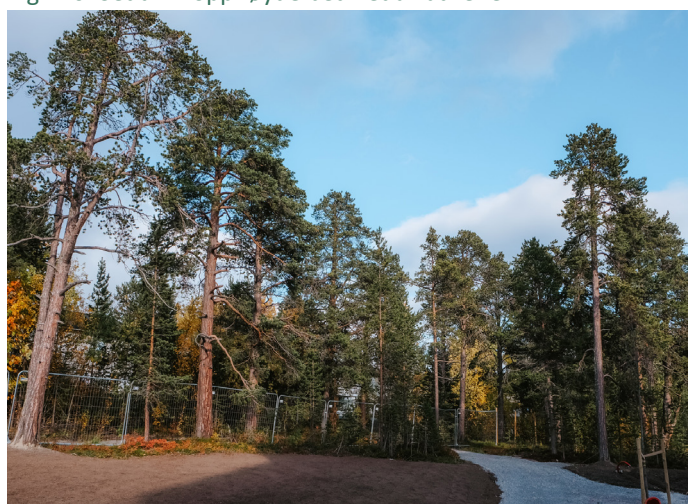

Fig 111: Eksisterende furuskogholt

87Fig 112: Illustrasjon av tenkt utvokst vegetasjon

Belysning

Sansehagen skal belyses med lys fra mastbelysning langs stiene på østsiden. På vestsiden, syd for bygningene blir belysningen langt som effektbelysning under benker og uplights under trær. I tillegg kommer veggbelysning på bygningene. Under befaring 24.09.20 var ingen belysning kommet opp enda, som gjorde det vanskelig å vurdere den.

Bilder av lyssatt sansehage ble imidlertid tilsendt av prosjektleder 10.12.20, så selv om det ikke er mulig å få et inntrykk av hvilken opplevelse belysningen gir, er det mulig å kommentere. Det er mye belysning, og den vertikale belysningen på bygningene er svært godt. Bygningen er opplyst gjør det viktigste orienteringspunktet godt synlig. Mastbelysningen er relativt skarp og lyset ganske hvitt, noe som gjør at omgivelsene som ikke er opplyst virker ganske mørke. Effektbelysningen under benker og trær er også skarp. Det gjør at disse elementene og orienteringspunktene i sansehagen vises svært godt, men det hvite, skarpe lyset gjør også at omgivelsene ser ut til å oppleves mørke.

Belysningen i atriene virker svært god. Lys fra vinduer og veggbelysning gir et behagelig lys som gir oversikt over hele atriene uten blendingskilder.

Fig 115: Den vertikale belysningen fra bygningen er god. Fotograf: Alta kommune

Fig 116: Mastbelysningen er skarp, og gjør omgivelsene som ikke belyses enda mørkere. Fotograf: Alta kommune

Fig 117: Belysningen i atriene er god med vertikal belysning fra vegger og vinduer. Fotograf: Alta kommune

Fig 118: Plassen der grillstuen skulle ha stått

Kjente elementer

Sett bort fra vegetasjonen er det få kulturelle, kjente elementer i sansehagen i Alta. Det er planlagt en leirplass midt i hagens nordøstlige del. Det var også planlagt en grillstue i hagens sørøstlige hjørne. Denne hadde arkitekten i utgangspunktet et ønske om å tegne selv, men kommunen bestemte seg for å kjøpe en ferdig modul for å spare penger. Til slutt ble grillhytten kuttet fra budsjettet. Dette er veldig synd, da grillhytten oppleves som et svært ønsket element fra prosjektleders side, som trolig ville blitt brukt flittig. Plassen hvor grillhytta var tenkt å skulle stå er foreløpig ikke gjort noe med, og står som reservert for den, i håp om at den kanskje vil komme på plass på et senere tidspunkt.

På plantegningen er det tegnet inn en steinsirkel, som kanskje kan være ment som en etterligning av et samisk offersted. Ifølge landskapsarkitekten er dette noe uklart, og er tegnet inn i en tidlig fase av arkitekt, som det dessverre ikke ble anledning til å snakke med.

Under befaring virket ikke dette å være et element som var hverken planlagt eller på vei. Det kan også være helt greit, da det kanskje er et litt underlig, ikke så velkjent hageelement, selv ikke i Alta.

Under befaring ga vandrestienes utforming assosiasjoner til Altaelva, dette var ifølge landskapsarkitekt interessant analysert, men aldri tilsiktet. Det kan trolig være denne assosiasjonen etablerte seg fra innsiden av bygget, hvor alle avdelingene har navn etter fiskestedene i Altaelva. Kanskje vil også beboerne få denne assosiasjonen.

Aktiviteter

Primæraktiviteten for beboerne i sansehagen er vandring, og hagen fremstår som en vandrehage. Den planlagte grillstuen ville trolig blitt mye brukt, dersom den kommer på plass og dersom den står åpen for beboerne. At beboerne selv skal kunne så og plante i atriene er en fin aktivitet.

Skjøtsel

Alle plantede trær er herdige, vokser vilt i Alta og krever i utgangspunktet ikke skjøtsel. Busksjiktet er også relativt lettstelt, men krever klipping etter hvert. Staudene krever mest i forhold til skjøtsel. Det er lagt opp til mye plenareal i sansehagen, som krever jevnlig klipping. Det er foreløpig noe uklart hvordan ansvorsfordelingen for skjøtsel vil være, men trolig vil mer gå til kommunen, og mindre på ansatte da denne sansehagen kanskje er Altas største park.

Sammenhengende plan

I dette prosjektet har landskapsarkitekt og arkitekt jobbet sammen med et konkurranseforslag, noe som har gitt et gjennomtenkt og helhetlig resultat. Det er et stort prosjekt, som virker godt gjennomarbeidet, og alle som har jobbet med prosjektet virker svært stolte over hva de har fått til. Sansehagen bærer noe preg av at det har blitt gjort budsjettkutt i uterommet.

Oppsummering

Sansehagen ved Alta omsorgssenter er stor og moderne i sitt uttrykk. Den speiler i større grad Alta som by og knutepunkt i regionen enn den sammensatte kulturen på stedet. Sansehagen ligger på 2. plan og har få elementer. Det er hovedfokus på vegetasjon og vandring i et åpent miljø. Det kulturelle kan i størst grad ses i planteutvalget som er velkjente planter i nordnorske hager og natur. Sansehagen har ingen nyttevekster som er et viktig element i en nordnorsk hage. I forhold til klimatilpasning er det fokus på terrassene nære husveggen som de viktigste oppholdssonene.

Muligheten for vandring oppleves som

viktig i sansehagen. Det er mange og lange vandrestier gjennom hele anlegget. Sansehagen oppleves noe stor og mangler en grad av intimitet. Den oppleves mer som en park enn en sansehage. Det er vanskelig å se for seg at beboerne vil få en sterk tilhørighet og tilknytning til hagen, men vil trolig ha stor glede av å ha et stort uterom å være i. Det er gjort budsjettkutt i uterommet, og sansehagen bærer noe preg av dette.

En viktig erfaring fra denne sansehagen er at det finnes tilfeller hvor det å plassere en sansehage på tak kan være en bedre løsning enn å plassere den på bakkeplan. Omgivelsene og terrenget har mye å si for hvilken plassering som egner seg best. En annen erfaring er at selv om et stort uterom for beboerne er et svært positivt tilskudd så kan et uterom som defineres som sansehage oppleves som for stort. Beboerne blir med et så stort anlegg mer avhengig av at pleierne og pårørende er villige til å ta med beboerne ut å selv bruke sansehagen. Store anlegg er også dyre å etablere. Til tross for at det er gjort budsjettkutt i uterommet er uteprojektet fremdeles et ganske dyrt prosjekt. Elementer som har falt fra oppleves, i et landskapsarkitektonisk perspektiv og med tanke på hva en sansehage er og skal være, som ganske viktige for helheten. Til en viss grad mister sansehagen på grunn av dette noen av de positive effektene en sansehage kan ha ved å oppleves trygt, tilgjengelig og gi beboerne opplevelse av mestring og fascinerende naturelementer på egenhånd. Sansehager er på den andre siden ment å også være et tilskudd for de ansatte og besøkende. Denne sansehagen er avhengig av sosial støtte for å brukes, og ringvirkningene av dette er at sansehagens positive effekter kan oppleves av flere enn bare beboerne.

DISKUSJON

KAPITTEL 3

FUNN I CASESTUDIEN

Klima

De tre casene ligger relativt nære hverandre geografisk i Nordreisa kommune, Kautokeino kommune og Alta kommune. Alle ligger i Troms og Finnmark og har en relativt lik klimaprofil, men er utviklet med et noe ulikt fokus på klimatilpasning.

Ved Dorvogoahti omsorgssenter i Kautokeino, som ligger på det mest værharde stedet, finnes det nesten ingen tiltak som er gjort for å tilpasse til, eller beskytte seg mot, klimatiske forhold. Her finnes ikke kroker med levegger og tak over som hos de andre og sansehagen ligger åpen ut mot landskapet. Det er også minimalt av den naturlige vegetasjonen på stedet som er høy nok til å ta av for vind. Sansehagen er vendt mot nord, og det er større fokus på utsikten over tettstedet enn å få de beste solforholdene i sansehagen. Oppholdsstedene i sansehagen er spredt rundt omkring og er svært åpne mot omgivelsene.

Referanseprosjektene Sailivik Eldercare Centre i Canada og det samiske tunet i Karasjok viser akkurat den samme tilnærmingen og de sammen trekkene. Alle disse tre sansehogene ligger i områder hvor urbefolkningen er særdeles til stede; samene i Karasjok og Kautokeino, og inuittene i Iqualit. Alle tre omfavner de klimatiske forholdene på stedet uten å skjerme sansehagen mot dem. De baserer også vegetasjonen på det som allerede finnes på stedet. Det tradisjonelle sterke båndet til naturen og natur-

kreftene virker å spille en rolle i hvordan man opplever og forholder seg til de klimatiske forholdene.

Ved Sonjatun er det nesten motsatt. Det er et stort fokus på terrassene som de viktigste oppholdsstedene i sansehagen. Disse terrassene er utstyrt med tak over og vindskjermer, i tillegg til at hagen er full av vegetasjon i store volumer – høye trær og storvokste busker som bidrar til å skape en svært lun sansehage. Det samme fokuset finner vi ved Alta omsorgssenter og Demenslandsbyen Carpe Diem. Et stort fokus på terrasser og verandaer som de viktigste oppholdssteder ut mot felles uterom. Hvordan en forholder seg til klima i utviklingen av en sansehage i arktiske strøk oppleves egentlig som et viktig kulturelt aspekt.

I Alta vil trolig fokuset på bruken av terrassen være ganske likt som ved Sonjatun, men der sansehagen ved Sonjatun omkranses av bygningen, og det samme ved Dorvogoahti, er det motsatt i Alta; bygningen omkranses av sansehagen. Det gjør at sansehagen i Alta oppleves som et helt annet uterom enn de to andre casene. Den samme opplevelsen av å være i et trygt og intimt uterom er ikke her. Det gjør at tilnærmingen til uterommet kanskje vil bli en annen. Her vil bruken av sansehagen være mer avhengig av at de ansatte og de besøkende er villig til å bruke sansehagen. Ifølge forskningen på bruk av sansehager kan de ansattes holdninger ha mye å si for

om uterommet blir brukt. Selv om sansehagen i Alta er større enn ved de andre casene er fokuset fra innsiden, vindutsikten rettet mindre ut mot selve sansehagen, og mer ut mot omgivelsene og utsikt over området rundt. Opplevelsen av at det ligger et trygt uterom like utenfor kan oppleves som svakere fra innsiden her enn ved de andre omsorgssentrene i casestudiet.

At terrassen oppleves som så viktig, kan tyde på at den oppleves som en viktig buffersone mellom fellesrommet inne og sansehagen ute. En terrasse gir gode muligheter for passiv bruk av sansehagen, og de som kanskje vegrer seg fra å gå ut i en sansehage i utgangspunktet, kan oppleve at terrassen som destinasjonspunkt ligger nærmere nok til at det oppleves trygt og behagelig å gå ut dit. Når en først er ute på terrassen og sansehagen er tilgjengelig, kan en fristes til å gå ned i hagen.

Ved Sonjatun er det varmekabler i dekket. I Alta var det planlagt, men ble kuttet fra budsjettet. Ved Dorvogohti er det ikke varmekabler i dekket og det var heller aldri tiltenkt. Ved Sonjatun blir ifølge ansatt uterommet og gangvegene brukt også om vinteren. Ved Dorvogohti har de samme opplevelse, selv uten varmekabler. En viktig forskjell som trolig fører til at det er sånn, er at beboerne ved Dorvogohti er yngre enn ved boliger for eldre. Beboergruppen er trolig bedre til beins. Noe annet som kan føre til at sansehagen i Dorvogohti blir brukt så mye også om vinteren er at elementene i sansehagen, låvvuen og bålplassen for eksempel, har samme bruksverdi også på vinteren. Ved Sonjatun er det ingen elementer i selve sansehagen om vinteren på samme måte, da terrassen oppleves som det viktigste oppholdsstedet, så varmekabler i dekket kan være svært

viktig for å vekke en myk fasinasjon for sansehagen om vinteren. Fra Alta er det ingen erfaringer hverken med det ene eller det andre, men vandring oppleves i stor grad som den viktigste aktiviteten. Uten varmekabler i dekket kan uterommet bli relativt utilgjengelig ganske store deler av året. En annen negativ konsekvens ved at gangstien snør bort, er at gangstien kan oppleves som et romdannende element. En synlig gangsti gjennom snøen gjør uterommet forståelig, som kan være en viktig kvalitet når man sitter inne og ser ut. Uten synlige gangstier på vinteren vil sansehagen oppleves som et stort, hvitt og inaktivt område. Selv om en anser et uterom som vanskelig å bruke på vinteren, kan det fremdeles være viktig for forståelsen av hvor man er innenfra, og elementer en kan se innenfra kan være fasinerende selv på avstand.

Berentsen et al. (2007) og annen litteratur om etablering av sansehager, hevder at sansehager på bakkeplan alltid vil være best. Sansehagen i Alta er plassert på 2. plan, som på papiret oppleves som en motsigelse i forhold til målet om å skape et lunt og trygt uterom. I Alta er plasseringen på 2. plan gunstig, og trolig gunstigere enn dersom den hadde vært på 1. plan. Med omgivelsene rundt, med Alta sentrum i umiddelbar nærhet og med lave solvinkler store deler av året, kunne et uterom på 1. plan blitt preget av lange skygger fra bebyggelsen rundt og fokuset når man er ute i sansehagen kunne i større grad trekkes mot omgivelsene utenfor, enn omgivelsene inni sansehagen. At sansehagen ligger på en høyde gir også avstand fra alt som skjer rundt omsorgssenteret. Det som ligger utenfor gjerdet, kan ofte virke forstyrrende for det som skjer i sansehagen. Fra sansehagen oppleves også det fire etasjer høye bygget kun som tre etasjer,

som er bedre i menneskelig skala.

Ved Dorvogohti ligger sansehagen også på en høyde. Dette gjør at det skapes en følt avstand til det som ligger like utenfor gjerdet også her. Selv om det ligger bygninger relativt nærme, oppleves sansehagen svært uforstyrret. Høydeforskjeller skaper naturlig avstand. Terrenget kan med andre ord ha mye å si for hvordan sansehagen oppleves.

Klimaprofilen i de tre ulike casene er som nevnt ganske lik, men casestudien viser at kulturelle aspekter kan ligge til grunn for opplevelsen av vær og klima. Behovet for å skjerme seg mot vind og vær kan altså variere avhengig av kulturen på stedet. Er det på stedet man etablerer sansehagen i størst grad kultur for pryd- og nyttehager, vil gjerne en terrasse med god sol- og vindskjerming være det viktigste. Skal sansehagen etableres et sted hvor bruk av naturen og hagen som et arbeidssted er viktigst, kan sol- og vindskjerming være mindre viktig.

Kultur

De tre sansehagene i casestudien er utformet på tre svært ulike måter, med tre ulike utgangspunkter.

I Kautokeino, hvor den samiske tradisjonen står kanskje sterkest i hele landet, ligger alt til rette for å skape et særegent, stedegent uterom. I et sånt tilfelle er det viktig å klare å balansere uttrykket. Det finnes svært mange «samiske elementer» som kan være brukselementer, men som ikke ville blitt brukt av den moderne samiske befolkningen. Et eksempel på dette kan for eksempel være lassokasting, som er et kjent element som mange forbinder med den samiske kulturen, fordi det stadig dukker opp i situasjoner hvor den ikke-sa-

miske befolkningen skal oppleves samisk kultur. Å kaste lasso på en stubbe er dog ikke en naturlig del av dagliglivet i Kautokeino.

Det er viktig å tenke på at de kulturelle samiske elementene som regel er brukselementer, tenke gjennom bruken og ikke minst om de er enkle nok for beboergruppen på stedet å ta i bruk. Ved Dorvogohti er den samiske sansehagen godt balansert. Elementene som er etablert er brukselementer, og de blir brukt. Bålplass, lāvvu og utsiktsplass ved čillaen er elementer hvor bruksområdet i utgangspunktet kun handler om å sette seg ved dem, som gjør de enkle å ta i bruk, samtidig som de har stedegne kvaliteter. Sansehagen er stor og spartansk innredet som gir god plass til temporære aktiviteter og «arbeid».

Det er også viktig å merke seg at noen elementer, som for eksempel čilla er et lokalt element i Kautokeino, og ikke et generelt samisk element. Den samiske kulturen er som tidligere nevnt ikke bare en del av den norske kulturen, men en egen levende kultur med mange nyanser og fasetter. Det er derfor veldig viktig ved etablering av en sansehage med samisk preg å sette seg nøye inn i kulturen på stedet. Å etablere en sansehage med samisk preg på Finnmarksvidda eller i ei sjøsamisk bygd krever ulik kulturell tilpasning.

Det samiske preget ved Dorvogohti minner i stor grad om det samiske tunet i Karasjok fra referanseprosjektene. De er særegne i sin utforming, og bærer preg av å være etablert i samiske områder. Selv om svært mange kommuner i arktiske strøk i Norge har en betydelig andel i befolkningen med samisk bakgrunn, betyr ikke det at en slik ren samisk utforming av sansehage er veien å

gå. Ved Sonjatun og i Alta er sansehage-
ne i stor grad anlagt som rene prydhage-
ger uten særlig spor etter samisk eller
kvensk kultur.

Ved Sonjatun er sansehagen svært fro-
dig i uttrykket. Dette har ført til at det å
skjømte hagen har blitt svært tidkrevende
med årene, da det er de ansatte ved
omsorgssenterets ansvar. Flere elemen-
ter som tidligere ble ansett som viktige
falt fra. Dyrehold, opphøyde bed og fle-
re nyttevekster er borte, og de ansatte
forteller om disse som svært gledelige
for beboerne, og noe de savner. Sanse-
hagen ved Sonjatun oppleves som et ty-
delig eksempel på at en sansehage med
behov for en del skjøtsel og vedlikehold
trenger en god skjøtelsesplan og noen
som kommer utenfra for å utføre dette,
slik at de ansatte kan fokusere på bebo-
erne og bruken av sansehagen. Sanse-
hagen ved Alta omsorgssenter er også
frodig i uttrykket, men som kanskje Al-
tas største park vil trolig, og forhåpent-
ligvis kommunen ta seg av skjøtelsen.

Alta er det eneste av de tre caseområ-
dene som har bystatus, og byen opple-
ves som et knutepunkt i fylket det lig-
ger i. Alta er i så måte kanskje det mest
moderne av de tre casene, noe som på
et vis manifesterer seg i utformingen
av det nye Alta omsorgssenter. Det er
et enormt anlegg, som det er utrolig
fremoverlent å etablere. På lik linje med
demenslandsbyen i Bærum går også
dette anlegget på akkord med de na-
sjonale demensplanenes anbefalinger
om å bygge små enheter. Fokuset er på
tjenestedesign og å tilpasse så mye som
mulig for beboerne, samtidig som an-
legget skal ha plass til svært mange be-
boere. Som nevnt tidligere i oppgaven,
har utviklingen av slike anlegg som det-
te mottatt kritikk, men det gjorde også
omsorgsboliger da den kom for fullt og

begynte å ta over for de rene institusjo-
nene på 1990-tallet. I dag er omsorgs-
boliger i stor grad å foretrekke foran
institusjoner, så kanskje vil man kunne
oppleve den samme utviklingen? Kan-
skje vil disse store landsbyanleggene
være å foretrekke fremtiden.

Casestudien viser at den samiske kultu-
ren i størst grad viser seg i en sansehage
som har blitt etablert i et samisk om-
råde, og tross at en stor del av befolk-
ningen både i Alta kommune og Nord-
reisa kommune har samisk eller kvensk
bakgrunn vises ikke dette i sansehage-
ne som er etablert. Casestudien viser
også at en sansehage med samisk preg
krever mye mindre skjøtelses- og vedli-
keholdsbehov enn en frodig prydhage.
Dette er en viktig erfaring å ta med seg
dersom en skal etablere sansehage i en
liten kommune hvor vedlikeholdet og
skjøtelsen av ulike årsaker må tilfalle
de ansatte. Å forenkle uttrykket og bru-
ke mer stedegen og vill vegetasjon, gir
mindre behov for skjøtsel, som gjør det
enklere å opprettholde elementer i san-
sehagen.

Generell utforming

I alle casene er sansehagen synlig sett
fra fellesrommet inne. Det gjør at san-
sehagen også har en verdi selv om man
ikke oppholder seg ute. Ved Dorvogo-
ahti og Sonjatun hvor sansehagene ikke
er så store, har de ansatte svært god
oversikt over uterommet, selv om de er
inne, noe som gjør at beboerne kan be-
vege seg fritt mellom ute og inne uten
at de ansatte må følge etter.

I Alta er sansehagen mye større enn
de andre sansehagene i casestudien.
Sansehagen oppleves egentlig som for
stor i forhold til innholdet. Flere ting
har åpenbart falt fra i løpet av prosjek-

tets gang. Hva sansehagen til slutt skulle være og hvordan den skal brukes, har kanskje ikke vært det aller største fokuset ved etableringen av Alta omsorgssenter. Det er vanskelig å kritisere sansehagen for å være for stor, da et så stort uterom er et fantastisk tilbud på et omsorgssenter. Men for at den skal oppleves som en fasinerende sansehage, er det en veldig positiv kvalitet at beboerne kan bruke den fritt, og det kan de ikke her. Den østlige delen av sansehagen har få destinasjonspunkter og ligger såpass langt unna terrassene at denne delen oppleves noe utilgjengelig. I Alta er sansehagen også så stor at de ansatte ikke vil kunne ha oversikt over hele området dersom de ikke selv er ute. I en sansehage på størrelse med den i Alta, er det svært viktig at sansehagen fremmer sosial støtte.

Atriumshagene i Alta er, i motsetning til sansehagen, svært oversiktlige for de ansatte og har trygge rammer. Her er det meningen at beboerne skal kunne gå inn og ut som de ønsker. Atriene er også av god størrelse, slik at det skapes soner hvor man både kan oppholde seg sammen og alene i frisk luft. Disse atriene gir også tilgang på mye naturlig lys inn i korridorene. Atriumshagene, sammen med sansehagen utenfor, gir et godt og sammensatt utendørstilbud. Det er ikke lagt opp til noen snømåking i atriene ifølge ansatt. Atriene er mindre enn sansehagen ute og trolig enklere å vedlikeholde som uterom som kan brukes og oppleves også vinterstid, enn sansehagen utenfor. Her finnes en gylde mulighet for å skape uterom som fint kan brukes vinterstid dersom man ønsker det, men per nå er ikke det planen.

At snøen bare skal bli liggende kan også under normale vinterforhold redusere den gode dagslystilgjengeligheten innendørs om vinteren fordi snøen blir liggende tjukt i atriene.

Ved alle sansehagene er det lagt ensfarget dekke. Betongdekke i Alta, og asfalt ved Dorvogohti og Sonjatun. Det er bra fordi de ikke skaper gjenskinn. Disse dekkene er også hensiktsmessige overflater for rullestoler, rullatorer og subbende føtter. Ved Dorvogohti og Sonjatun er det i tillegg lagt skiferheller – Altaskifer. Disse kan gi gjenskinn fra lyset når de blir våte. Samtidig er de et svært godt kjent materiale å bruke. Ingen av de ansatte nevner at dette gjenskinnet er et problem. I litteraturen, blant annet Berentsen et al. (2007), nevnes det som svært viktig at dekket ikke gir gjenskinn, men casestudien viser at ulike dekker kan ha en gjenkjennelig effekt som kan oppleves som viktigere. Det er likevel viktig å tenke på at å variere stiene for mye, med ulike underlag kan ha negative konsekvenser, da personer med syns- eller persepsjonsvansker kan oppleve forandringer i dekket som forandringer i dybden.

Mye av det særegne for sansehager i arktiske strøk virker å ligge i det klimatiske og kulturelle aspektet, mens de generelle utformingsgrepene i stor grad kan sammenliknes med sansehager for øvrig.

METODEDISKUSJON

Når jeg ser tilbake på arbeidet mitt oppleves casestudie som et egnet valg av metode. Etter mitt syn ville en casestudie på best mulig måte kunne gi meg den innsikten jeg trengte for å utvikle en veileder for sansehager i arktiske strøk. I oppgavens startfase var det vanskelig å finne tilstrekkelig informasjon om noen sansehager i arktiske strøk på internett, og en oppgave kun basert på en litteraturstudie ville ikke kunne gi like stor innsikt. Landskapsarkitektene på de ulike casene var behjelpelige med innsyn i planer og planprosesser, men uten å reise på befaringer ville jeg ikke kunne vurdere hvordan sansehagen faktisk ser ut, ei heller hvordan de har utviklet seg eller hvordan de oppleves og brukes.

I etterkant av en casestudie er det viktig å drøfte kvaliteten på funnene som er samlet inn ved å drøfte funnenes gyldighet og pålitelighet.

Pålitelighet er spørsmålet om man kan stole på de dataene som er samlet inn (Jacobsen, 2015). Det er viktig at funnene blir oppfattet som relevant for oppgaven min, noe som forutsetter at casestudie som metode ble gjennomført på en troverdig og tillitsskapende måte.

Gyldighet kan deles inn i intern og ekstern gyldighet, som begge er viktige å evaluere. Intern gyldighet er ifølge Jacobsen (2015) spørsmålet om man har fått tak i det man ønsker å få tak i og klart å beskrive fenomenet på riktig måte. Ekstern gyldighet handler om funnene

kan overføres til andre sammenhenger. For å sikre høyest mulig validitetsgrad er det altså viktig at jeg har undersøkt, funnet og brukt informasjonen som jeg fant på en måte som vil gi et best mulig svar på formålet med oppgaven.

Er funnene pålitelige?

Jeg gjorde tidlig et valg om å ikke bruke intervju eller spørreundersøkelse av ansatte eller beboere, og ønsket å holde meg til en klar landskapsarkitektonisk tilnærming til sansehagene. Intervjuer kunne muligens gitt meg mer, og mer pålitelig informasjon om hvordan sansehagene oppleves og brukes enn den informasjonen som den ene ansatte jeg snakket med ved hver case ga. Disse uformelle samtalene ga mye viktig informasjon til oppgaven, men sansehagen har mange brukere og flere stemmer både fra ansatte, beboere, og også pårørende kunne gitt bredere innsikt og et mer nyansert bilde av bruken og forståelsen av sansehagen. Årsaken til at det utelates er oppgavens ressursrammer og tidsbegrensning. Et større fokus på holdninger og verdier ville gitt mindre plass til det landskapsarkitektoniske fokuset.

Det er viktig å være klar over at de en møter og snakker med om sansehagene, både de ansatte og landskapsarkitektene kan påvirkes av meg som forsker og hvordan jeg snakker om sansehagene. Jeg har gjennom hele prosessen vært opptatt av å ikke stille ledende

spørsmål. Jeg var opptatt av at alle befar-
ringene skulle utføres så likt som mulig,
og på like premisser.

Er funnene gyldige?

En faktor som kan ha svekket gyldighe-
ten i denne oppgaven, er bruken av den
uformelle samtalen i møte med ansatte.
Det er uklart hvor god kilde de ansatte
er. Hvert sted snakket jeg kun med én
ansatt som viste meg rundt, og det va-
rierte i stor grad hvilken stilling den an-
satte hadde og trolig også hvor nært for-
holdet til både sansehagen og beboerne
var. Dette kan ha resultert i at jeg gikk
glipp av viktig informasjon.

Jeg kan ha unnlatt å komme i kontakt
med ansatte som kanskje hadde hatt
et annet syn enn den jeg snakket med,
og som sitter inne med annen infor-
masjon enn den jeg har fått. En positiv
faktor er at alle de ansatte har kjenn-
skap og kunnskap om sansehagen. Alle
hadde altså nærhet til de fenomenene
jeg undersøkte, og kildene kan kalles
førstehåndskilder, da informasjon kom
fra opplevelser de ansatte selv har hatt
(Jacobsen, 2015).

I casestudien valgte jeg veilederen til
Berentsen et al. (2007) som hjelpemid-
del for å analysere sansehagene. Jeg var
innom flere andre veiledere før valget
falt på denne, og hadde jeg valgt en av
de andre kunne kanskje utfallet blitt et
annet. Ulrichs (1999) generelle veile-
dere kunne kanskje gjort at jeg hadde
tenkt mer fritt rundt de store temaene,
og dette ville kanskje gitt meg et annet
fokus enn det jeg har hatt. Noen av ka-
tegoriene til Berentsen et al. (2007) var
ikke like interessante alle steder, og å
bruke en mer generell veileder som vil-
le oppfordret meg til å tenke mer selv
og se utover de stramme rammene til

Berentsen et al. (2007) kunne kanskje
gjort at jeg hadde sett sansehagene på
en annen måte og i et annet lys enn jeg
endte med å gjøre.

Kan funnene si noe om alle sanseha- ger i arktiske strøk?

Målet med kvalitative data er ikke ho-
vedsakelig å generalisere fra et utvalg
til en større enhet, men heller å forstå
fenomener. Selv om det er vanskelig å
generalisere kvalitative data så er det
mulig (Jacobsen, 2015). Det er viktig for
studiets gyldighet å spørre seg om man
kan generalisere funnene i casestudiet
til andre situasjoner og steder som ikke
er undersøkt. Særlig i denne oppgaven
hvor jeg til slutt skal komme med an-
befalinger i form av en veileder, er det
viktig at jeg vurderer om funnene kan
gjelde over alt.

I startfasen var en faktor jeg var opptatt
av, med tanke på blant annet genera-
lisering, å velge sansehager med ulik
størrelse, ulike kulturelle forutsetninger
og til en viss grad ulikt klima. Da utval-
get er variert mener jeg funnene enkle-
re kan overføres til andre sansehager,
og at kommuner av ulik størrelse, med
ulikt klima og ulik kultursammensetning
kan se hvordan de undersøkte sanseha-
gene er planlagt, utformet og hvordan
de egner seg, og muligens adoptere
noen av tankene fra veilederen.

Ønsket om å befare alle casene og opp-
gavens tidsbegrensninger, la føringer for
at alle tre casene til slutt måtte ligge geo-
grafisk nærme hverandre. Det gjorde at
casenes klimatiske og kulturelle aspek-
ter i stor grad overlapper hverandre. Li-
kevel opplevde jeg utvalget som godt og
varierte da de har mange ulikheter ved
seg, og har tilnærmet seg de klimatiske
og kulturelle aspektene på ulike måter.

Dersom ikke tidsbegrensningen var der, eller det var mulig å få mer informasjon kun gjennom litteraturstudier, plananalyser og intervjuer, kunne det vært interessant å utforske sansehager med større geografiske avstander mellom. Å sammenligne en sansehage nær polarsirkelen og en så langt nord du kommer kunne kanskje gi andre utslag på hvordan en tilpasser seg til klima. Funnene i casestudien tyder på at større klimatiske utfordringer ikke nødvendigvis fører til mer klimatisk tilpasning, men casestudien er også for liten til å trekke noen bastante slutninger.

Oppgaven har gitt meg et bilde av at det finnes store forskjeller mellom hvilke kulturelle aktiviteter som er viktige i ulike samiske områder. Det er store forskjeller mellom Dorvogohti omsorgssenter og Inn på tunet(IPT)-tilbudet i den sjøsamiske bygda Kokelv. Den samiske kulturen er svært rik og mangfoldig og å bare inkludere én samisk sansehage gir ikke et fullstendig bilde. Disse ulikhetene blir lite belyst gjennom casestudien, og det kunne vært interessant å kartlegge disse ulikhetene i større grad.

Jeg valgte i denne oppgaven å ikke fokusere på en særlig brukergruppe. Hovedårsaken var at sansehagene jeg valgte i casestudien hadde ulike brukergrupper. Dette har i løpet av oppgaven vist seg å være en større utfordring enn jeg hadde forutsett. Det er svært ulikt hvor mye forskning og teori som foreligger for de ulike brukergruppene. Både studier på sansehager, veiledere for sansehager og etablering av sansehager er i stor grad gjort med tanke på demente. Det har gjort at jeg hele veien har måttet tenke på om de ulike elementene og trekkene kan fungere for alle brukergrupper. Her må jeg konkludere med at det er

vanskelig å lage en veileder som fokuserer kun på et spesifikt geografisk område, og som ikke fokuserer på en spesifikk brukergruppe, fordi det meste som foreligger av forskning og veiledere for sansehager fokuserer på det motsatte; en studie av, eller veileder for, en spesifikk brukergruppe på et generelt sted. Her er det likevel viktig å ta med seg at både forskning og veiledere som har blitt undersøkt i denne oppgaven sier at klimatilpasning og kulturell tilpasning på stedet er viktig, og det gir gode holdpunkter for å forsøke å gjøre det på denne måten.

VEILDER FOR SANSEHAGER I ARKTISKE STRØK

KAPITTEL 5

Denne veilederen om tilrettelegging og bruk av sansehager ved omsorgssentre i arktiske strøk bygger på empiri fra de tre sansehagene i casestudien og kunnskapsgrunnlaget bestående av forskning på natur, miljø og helse og teori fra andre veiledere for sansehageutforming. Den presenterer en tematisk beskrivelse av hva en sansehage i arktiske strøk bør inneholde. Elementene i veilederen er basert på de klimatiske og kulturelle forholdene i arktiske strøk og hva som i casestudiet opplevdes som de viktigste aspektene ved sansehageutforming i nord.

PLANLEGGING

Et godt resultat kommer sjeldent uten en plan. Gode løsninger lykkes som regel ved hjelp av klare mål, samarbeid og tverrfaglig kompetanse, og en godt organisert planprosess. Dersom ulike aktører skal opparbeide og finansiere sansehagen, kreves det god prosjektstyring for å få til et godt resultat hvor eierforholdet er der det bør være; nemlig hos brukerne av sansehagen.

Når en skal planlegge for hva sansehagen skal være, og hva den skal bestå av kan etablering av tverrfaglige prosjektgrupper satt sammen av personer med ulik kompetanse være gunstig for et godt resultat. Landskapsarkitekter, arkitekter, utbyggere, beboere, personale og pårørende har ofte ganske ulikt syn på hva som er viktig, og hva som er en god miljøkvalitet, og det er viktig å få alle med for å skape en felles forståelse rundt det som skal planlegges for. Behovene til de som skal bo, men også jobbe ved, og besøke omsorgssenteret bør registreres og fanges opp tidlig i planleggingsprosessen.

Alle involverte i planprosessen bør ha god kjennskap til sansehager og til de klimatiske og kulturelle aspekter ved arktiske strøk. Selve planleggeren bør helst være utdannet landskapsarkitekt, og dersom temaet er ukjent for arbeidsgruppa, anbefales det et idedefordrag om sansehager og om arktiske strøk i starten. Denne kan godt være åpen for en større forsamling med interesse for prosjektet, som for eksempel lokale po-

litikere, pårørende, organisasjoner som hagelag og representanter for utbyggeren, aktuelle finansieringskilder og lokale media for å styrke forståelsen rundt prosjektet. Arktiske strøk, særlig i Norge består av mange små kommuner. I mange tilfeller kan det derfor i en arbeidsgruppe være personer som kommer utenfra, som gjerne har høy kompetanse på sansehager og stedsutvikling, men som vet mindre om arktiske strøk. Kulturen og klimaet er ikke statisk. Det er de store variasjonene som kjenneegner både klima og kultur i Nord-Norge og i mange tilfeller er det vanskelig å få tak i essensen av disse uten å ha vært der gjennom hele året. Personer med sterk lokal forankring kan derfor være en viktig ressurs i utviklingen av sansehager i arktiske strøk.

Det viktigste når en etablerer en sansehage er at utformingen tilpasses stedets klimatiske og kulturelle forhold,

og tilpasses beboerne på det aktuelle stedet. Sansehagens viktigste kvaliteter kan deles inn i tre kategorier. Tekniske kvaliteter, opplevelseskvaliteter og sanselige kvaliteter. De tekniske kvalitetene handler om sansehagens samspill med omgivelsene, hvordan vær og vind, lys og mørke håndteres. Opplevelseskvaliteter handler om hvordan sansehagen er tilrettelagt for opplevelser og aktivitet. Sanselige kvaliteter handler om det vi ser, lukter og føler med sansene våre.

TEKNISKE KVALITETER

Plassering av sansehagen

Det beste valget for plassering av sansehagen vil i de fleste tilfeller være der solforholdene er best, altså sørøst for bygningen. Sansehagen bør også plasseres nærmest mulig beboernes fellesrom inne og bør helst være på samme plan som oppholdsrommene. Dette skaper best tilgjengelighet og synlighet. Dersom det ikke er mulig, se punktet om alternativer til sansehager i slutten av veilederen.

I det følgende presenteres skisser av ulike planprinsipper for hvor sansehager bør plasseres, med beskrivelser av hvordan en kan skape kontakt mellom uterommet og fellesrommet inne. Planprinsipp 1-4 passer best for institusjoner som allerede er etablert, og som ønsker å etablere en sansehage i tilknytning til eksisterende fellesareal. Mange institusjoner som allerede er etablert uten

tanke på uterommet er ofte utformet som disse (Husbanken, 2009). Planprinsipp 5 kan fungere for både nyetableringer og eksisterende institusjoner, da dette også er en vanlig utforming, men man kan også se den i nye prosjekter. Arbeider man med nye prosjekter, hvor det er mulig å bestemme sansehagens beliggenhet i forhold til omsorgssenteret tidlig i prosessen, er planprinsipp 6-8 å anbefale.

Planprinsipp 1: Uterom tilknyttet fellesrom i enden av en korridor

Dersom senteret allerede er etablert med en midtkorridor med boenheter på begge sider og fellesrom enten på en side eller i begge ender, er det viktig at sansehagen etableres i tilknytning til det største fellesrommet inne. Uterommet bør plasseres som en forlengelse av fellesrommet, og ikke ut på sidene, slik at oppmerksomheten rettes mot sansehagen allerede fra korridoren når en går mot fellesrommet. På denne måten vil også de ansatte ha størst oversikt over sansehagen innenfra. Å etablere uterom på begge sider kan være ugunstig for personalets oversikt over beboerne.

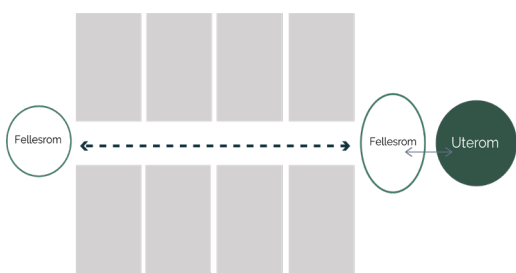

Fig 119: Planprinsipp 1

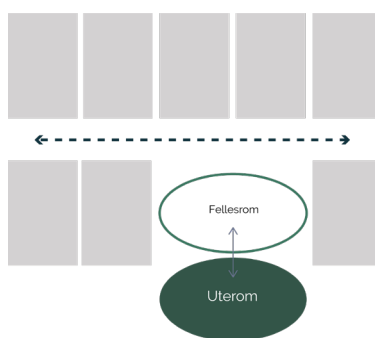

Fig 121: Planprinsipp 3

Planprinsipp 2-4: Uterom tilknyttet sentralt fellesrom

Dersom senteret allerede er etablert med fellesrom som ligger midt i senteret, er det også viktig at sansehagen etableres i tilknytning til fellesrommet, og ikke i enden av en korridor. Dette bedrer tilgjengeligheten for beboerne, og oversikten for de ansatte.

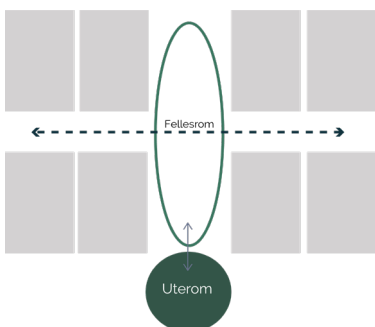

Fig 120: Planprinsipp 2

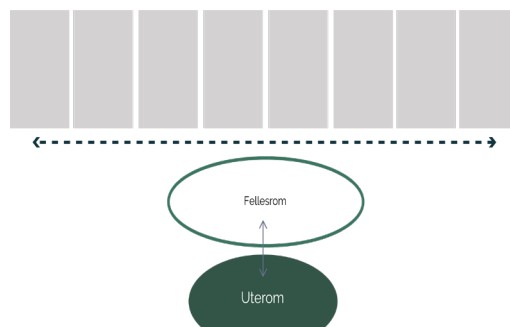

Fig 122: Planprinsipp 4

Planprinsipp 5: Vinkelløsning med sentralt plassert fellesrom

Dette er en kompakt løsning som gir mulighet for vindusutsikt mot store deler av uterommet. Det skaper god oppmerksomhet mot sansehagen og god oversikt for personalet. Dette planprinsippet kan man blant annet se eksempel på ved Dorvogohti omsorgssenter.

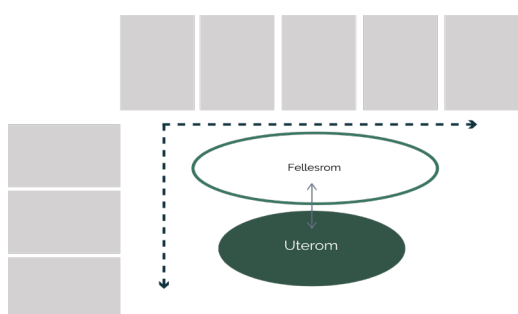

Fig 123: Planprinsipp 5

Planprinsipp 7: Klynge av boenheter i uform med fellesrom i endene og uterom i midten

Denne utformingen gir størst oversikt over sansehagen innenfra både fra fellesrommene og korridorene på innsiden. Dette planprinsippet kan man for eksempel se ved Sonjatun omsorgssenter.

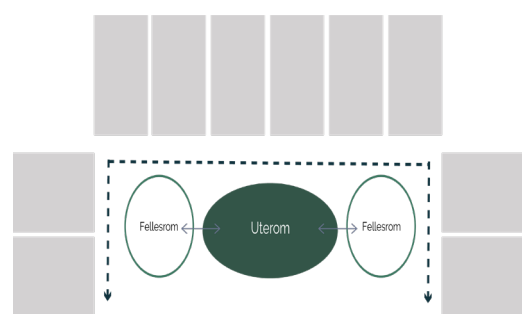

Fig 125: Planprinsipp 7

Planprinsipp 6: Klynge av boenheter i uform med sentralt plassert birom og fellesrom som tangent til uterommet

Denne organiseringen øker korridorlengden inne, men skaper samtidig en god vandrerute som også kan inkludere fellesrommene. Planprinsippet er godt dersom en skal etablere et større anlegg. Atriet bidrar med mye naturlig lys inn. Dette planprinsippet kan en se eksempel på ved Alta omsorgssenter.

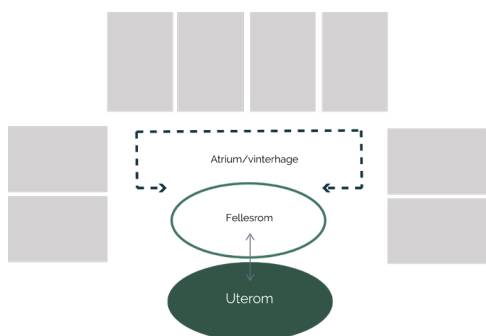

Fig 124: Planprinsipp 6

Planprinsipp 8: Tun i midten med bygninger rundt

Denne utformingen gir det tryggeste uterommet og minimalt med ytre stimuli. Utformingen gir også mulighet for utsyn både fra fellesrom, personalrom og private rom. Dette planprinsippet kan en for eksempel se ved Carpe Diem demenslandsby.

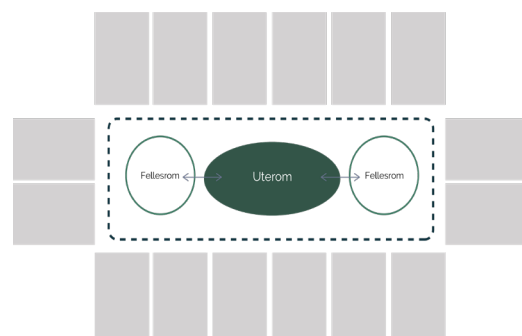

Fig 126: Planprinsipp 8

Klimatilpasning

Klimaet i arktiske strøk varierer mye. Det er ikke gitt at jo lenger nord du kommer, jo mer beskyttelse mot vær og vind trenger man. Da er spørsmålet om sansehagen skal etableres et sted med utpreget kystklima eller innlandsklima viktigere. Det er vanskelig å gi noen spesifikke anbefalinger for hele det arktiske området, men de viktigste aspektene å planlegge for ved klimatilpasning i arktiske strøk er vind og snø- og solforhold.

Det er viktig å skape gode steder å være i sansehagen. De aller fleste steder vil sansehagen bli brukt mest i sommermånedene. Om sommeren er både passiv og aktiv bruk av sansehagen aktuell. Om vinteren vil trolig aktiv bruk av sansehagen være mest aktuelt utendørs, mens den passive bruken flyttes inn. Derfor er det viktigste når en planlegger de passive oppholdsstedene ute å etablere de med tanke på forholdene vår, sommer og høst. Det bør finnes en oppholdssone med god formiddagssol og en med god ettermiddagssol. Det bør også være muligheter for skygge gjennom dagen på de samme plassene på de aller varmeste dagene. Disse oppholdssonene bør også i noen grad være i le for dominerende vindretning. Husvegger er det aller beste å bruke for å oppnå le, men dersom det ikke er mulig er vegetasjon eller flyttbare leegger gode alternativer.

Skygge fra vegetasjon er kjøligere enn skygge fra vegger og tak (Berentsen et al., 2007). Fordampingen gjennom bladverket senker temperaturen og vegetasjonen slipper vind og luft igjennom, noe tak og vegger ikke gjør.

Med at den passive bruken flyttes inn menes at de færreste har et ønske om å sitte passivt ute over lengere tid når det er kaldt og mørkt ute. Beboerne vil, selv om de bruker sansehagen noe på vinteren, sitte aller mest passivt inne. Da er det viktig å etablere et godt forhold mellom ute og inne, slik at beboerne kan se ut og oppleve sansehagen innenfra.

Vinteren er lang i arktiske strøk, men ikke synonym med dårlig vær og mørketid. Store deler av vinteren er det også sol og fint vær, og behovet for å være ute er til stede vinter som sommer. Selv om den passive bruken i stor grad flyttes inn om vinteren, kan sansehagen fremdeles

brukes aktivt av de mest aktive og urolige, dersom det legges til rette for det. Varmekabler i dekket på vandrestiene kan være et viktig tiltak. Har man mulighet for varmekabler i dekket er det å anbefale for å gjøre sansehagen tilgjengelig året rundt. Noen steder, særlig på Finnmarksvidda kan vintertemperaturene bli så lave som -30-40. I slike tilfeller kan det være mindre gunstig med varmekabler i dekket, fordi varmekabler ikke vil kunne gjøre gangvegene isfrie ved så lave temperaturer. Det blir da en vurdering av kostnad versus bruk. Dersom varmekabler ikke er mulig, bør en legge opp til gode rutiner med snømåking. Dette er vedlikehold som bør utføres av noen utenfra, og ikke av beboerne eller de ansatte. Derimot hvis en beboer er i stand til og har lyst til å bidra i måking, bør det legges til rette for det med utstyr lett tilgjengelig.

Tilgjengelighet

Forholdet mellom ute og inne er viktig for å få til god tilgjengelighet og bruk av en sansehage. Sansehagen bør være godt synlig og virke tilgjengelig fra fellesarealet inne. Oppmerksomhet fører til bruk (Kaplan og Kaplan, 1989). Da kan beboerne se hagen når de gjør sine daglige gjøremål inne og bli fristet til å gå ut. Oversikt over hagen innenfra gjør også at de ansatte kan følge med på de som befinner seg ute. Dersom sansehagen blir for stor og uoversiktlig blir en avhengig av at de ansatte er ute og følger med. Døra ut til sansehagen bør være både enkel å finne og enkel å åpne, å helst være ulåst. Terskelen på døra bør være flat og glatt, helst ikke opphøyd.

I de fleste tilfeller er terrasse med sitteplasser og mulighet for skygge like utenfor døren, en viktig buffersone mellom fellesrommet inne og sansehagen. Fra terrassen bør man ha attraktiv utsikt over hagen, da denne plassen kan bli mer brukt enn selve sansehagen. Terrassen er stor nok til å huse flere personer i rullestol, samt bord og stoler som gjør at man kan sitte både sammen eller alene som man ønsker. Plasseringen av terrassen bør være slik at en kan oppleve både formiddags- og ettermiddags-sol. Fra terrassen bør det være trinnfri adkomst til sansehagen, helt uten snublekanter.

Døren inn igjen til senteret bør være like enkel å finne og gjenkjennelig som når en skal ut. Er det flere dører som vender ut mot sansehagen bør den som skal brukes av beboerne, være mest synlig. Da kan fargen på denne døren gjerne være i kontrast til fargen på husveggen, mens de andre dørenes farge bør være mest mulig lik husveggen. Da kan beboernes dør oppleves som et landemerke.

Det er viktig at beboerne får støtte til å gå ut og at de ansatte har god forståelse for hvorfor det er viktig.

Sansehagens gulv

Sansehagens gulv handler om de stedene i sansehagen man skal trå, primært sansehagens gangveier.

Å anlegge mesteparten av overflater på gangveger som er ikke-reflekterende er viktig. Mange som bor på omsorgssenter har synsvansker som kan gjøre det vanskelig å håndtere gjenskin. Skifer er et veldig stedegent materiale som gjør det til et kjent element som passer fint å anlegge i en sansehage i arktiske strøk. Å ha med materialer som oppleves som stedegne, kan ha større verdi for sansehagen enn å anlegge kun ikke-reflekterende overflater. Dersom en skal anlegge ulike materialer er det svært viktig å tenke på hvor en plasserer disse. Ulikt dekke bør markere ulike soner. Å legge skiferheller nær innganger og områder som opplever mer skygge enn sol kan være gunstig for å få med den stedegne kvaliteten som finnes i skiferen uten at de oppleves reflekterende.

Hensiktsmessige overflater for rullestol, rullator og subbende føtter er også viktig. Børstet betong eller asfalt er passende. Det viktigste er at en holder seg til en konsistent farge på gulvet som vist i figur 127, 129 og 130. Særlig kognitivt svekkede beboere kan reagere på kontraste-

rende farger på bakken som om det var en endring i dybden. Det er også viktig å prøve å unngå at høye trær kaster lange skygger over gangveger. Mørke skygger kan også leses som endringer i dybden. Dersom en likevel skal anlegge flere ulike materialer på gulvet i sansehagen bør de legges helt uten snublekanter som i figur 128 og 131. Hevede kanter rundt gangvegene vil kunne forhindre at rullestol- og rullatorbrukere ruller inn i vegetasjonen. Stier må være brede nok til at to rullestolbrukere kan passere, minimum 1,8 m. Mellom terrasse eller utgangsdør og ned i sansehagen bør det ikke være noen kant. Det beste er om terrassen går i ett med terrenget, eller at det etableres slake ramper.

Varmekabler i dekket er en viktig ressurs for å få til bruk av sansehagen på vinteren. Dersom sansehagen etableres et sted som opplever vintertemperaturer

som store deler av vinteren ligger på rundt -15 kan en vurdere å droppe det, da varmekablene kanskje ikke vil fungere ved disse temperaturene. Det er viktig å understreke at å legge varmekabler i dekke i arktiske strøk ikke automatisk vil gjøre at stiene er snø- og isfrie hele året. Midt på vinteren vil en trolig måtte måke de selv uansett, men store deler av vinteren er ikke temperaturene så lave og varmekabler i dekket vil uansett gi lengere brukstid av sansehagen.

Selv om en anlegger varmekabler i gangvegene og dette ikke fører til liv i sansehagen på vinteren, vil likevel det faktum at stiene er synlige gi hagen dimensjon slik at det blir enklere å lese og forstå omgivelsene utenfor når en sitter inne og ser ut. Et landskap som er helt hvitt av snø uten noen romlige strukturer kan gjøre det vanskeligere å forstå hvor man befinner seg.

Fig 127: Børstet betongdekket rundt sedumbed ved Alta omsorgssenter. Ingen hevede kanter

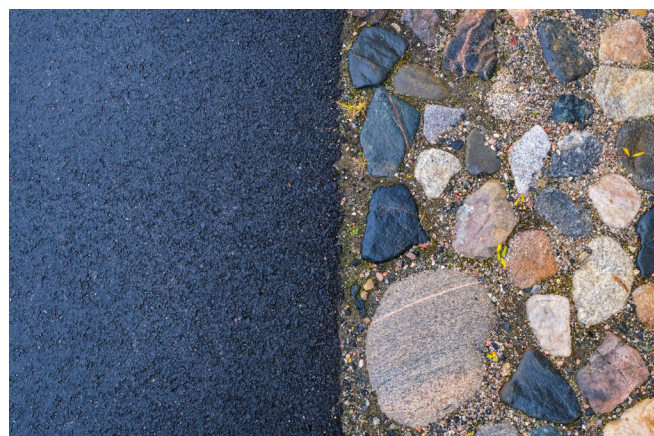

Fig 129: Asfaltdekket ved Dorvogoahhti. Elvestein er lagt for å unngå ugress langs fasaden og skaper kontrast

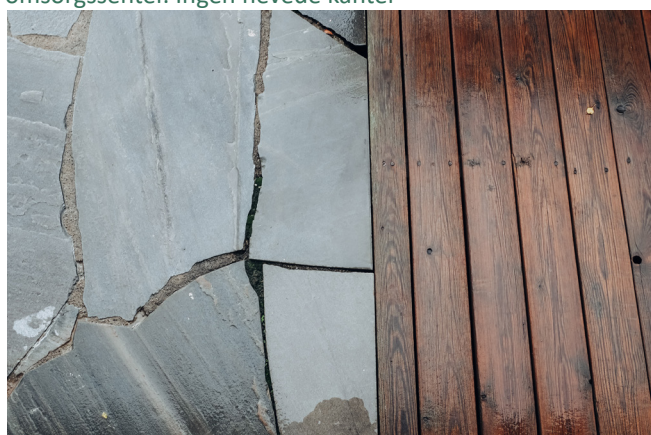

Fig 128: Altaskifer og terrassebord lagt uten snublekanter ved Sonjatun omsorgssenter. Skiferen er reflekterende

Fig 130: En sammenhengende lang vandrerrute i et og samme materiale gjør gangvegen enkel å lese

111 Fig 131: Her er tenkt ingen kant mellom terrasse og sansehage ved Alta omsorgssenter. Belegg på gangvegen manglet under befaring 24.09.20

Sansehagens ramme

Sansehagens fysiske og visuelle rammer er viktig for beboernes sikkerhet og trygghet, og er helt avgjørende for sansehagens funksjon som tilgjengelig og trygt uterom. For at rammene skal fungere på en god måte må de være vanskelig å forsere, samtidig som de ikke oppleves for harde og innestengende.

Hele sansehagen må ha en ramme i form av et gjerde, eller annet som er vanskelig å ta seg gjennom, dersom en skal forhindre at beboerne forviller seg ut. Sansehagen bør ikke være større enn at en ansatt kan se hele hagen. Det bør ikke være noen blindsoner. Dersom sansehagen er stor, som for eksempel ved Alta omsorgssenter, kan sansehagen rammes inn over et mindre område med en port ut til det større området. Dersom sansehagens ramme blir så store at uterommet blir uoversiktlig blir beboerne avhengige av at noen følger etter de, og da blir aspektet med å komme seg vekk og oppleve selvstendighet og frihet borte.

Den visuelle rammen skal bidra til å skjerme beboerne for overveldende mengde stimuli utenfra. For mange stimuli kan føre til uro og usikkerhet. En rolig utsikt mot skog eller fjell er å foretrekke fremfor et nært, aktivt gatebilde med mye bevegelse. Dersom sansehagen etableres nær et aktivt gatebilde bør denne visuelt skjermes for. Bevegelse som skjer langt unna sansehagen betyr mindre.

Den fysiske rammen bør bestå av både vegetasjon og fysisk stengsel, som gjerde. Vegetasjon vil gjøre avgrensningen mykere og sansehagen vil føles mindre avstengt, mens gjerdet vil øke sikkerheten for beboerne. Buskbeplantning, gjerne med ulike høyder gir en mykere

Fig 132: Eksisterende vegetasjon bevart og brukt for å ramme inn sansehagen på en naturlig måte

Fig 133: Buskbeplantning etablert foran kommende gjerde vil skape mer avstand til det som foregår utenfor

Fig 134: Vegetasjon skaper et mykere uttrykk enn et gjerde. Verden utenfor er skjult, men det føles ikke innestengt

Fig 135: Deler av gjerdet ved Dorvogohti er utformet som čilla. Gjerdet får en bruksdimensjon og reduserer følelsen av å være gjerdet inne

og mer romdannende ramme enn jevnt plantet hekk som kan oppleves som et gjerde i seg selv. Det beste er hvis bygningsskroppen lukker hagen så mye som mulig, slik at minst mulig av hagen må gjerdes inn.

Dersom en bruker plankegjerder, bør de horisontale bærestokkene vende utover fra sansehagen. Et gjerde må være hovedavgrensning som fungerer som sikkerhet for beboerne. Men vegetasjonen foran kan godt være høyere enn gjerdet.

Det er vanskelig å angi noen standardhøyder. Formen på sansehagen, avstanden til bygningen og hvor mye aktivitet som skjer på utsiden av sansehagen og ulikheter mellom beboerne er kompliserende faktorer som gjør det vanskelig.

Et romslig og bredt uterom med god avstand mellom bygningen og gjerdet oppleves som et godt uterom å være i, mens et smalt avlangt uterom gjør at man legger mer merke til rammene og den ytre avgrensningen. Mye stimuli på utsiden av gjerdet gjør at en må sørge for høyere eller tettere avgrensning punktvis for å flytte fokuset vekk fra utsiden av gjerdet.

En svært aktuell utfordring er inkorporering av port i et gjerde. Mange steder må man ha port med tanke på snømaking, utrykningskjøretøy, gartner eller evakuering. En port bør utformes lik resten av avgrensningen både i materialvalg og høyde slik at den ikke fremheves. Gangvegen i hagen bør ikke føre til porten, de som spaserer i hagen følger gjerne gangvegens løp og kan bli frustrerte hvis de kommer til en port de ikke får åpnet. Man kan legge singel, pukk eller gress ved portens inngang som er mulig å forsere til fots eller med kjøretøy, men som er vanskeligere med rullestol, rullator

eller subbene bein.

Dersom området hvor sansehagen skal anlegges har mye eksisterende vegetasjon rundt, som høye trær eller skogholt er denne viktig å bevare fordi det kan bidra til å skape en romdannende og naturlig ramme rundt sansehagen, som vist i figur 132 og 134, som gjør gjerdet mindre synlig enn hvis det konsekvent plantes buskbeplantning langs hele gjerdet.

Fig 136: Gjerdet uten beplantning rundt gir et hardt uttrykk. Men her er gjerdet i seg selv en stedegen kvalitet

Dersom en ikke ønsker vegetasjon langs gjerdet, om man for eksempel vil etablere et gjerde i en spesiell stil som har egne estetiske kvaliteter, eller vil anlegge en hage med et samisk preg hvor buskvegetasjon vil oppleves mindre naturlig, bør noe annet plasseres i gjerdet for å gjøre det mindre ensformig og hardt. Det kan for eksempel være en installasjon som i Kautokeino, som vist i figur 135 eller en redskapsbod som i figur 134 og 136.

OPPLEVELSES- KVALITETER

Kulturtilpasning

De fleste kommuner i Nord-Norge har lange tradisjoner med å ha en sammensatt befolkning, med ulik kulturell og etnisk tilhørighet. I fremtiden vil også flere kommuner preges av et stadig større mangfold. Planleggeren av sansehagen bør ha god dialog med personer som har sterk forankring i lokal kultur og tradisjoner på stedet sansehagen skal etableres. For at beboerne skal motta gode kommunale tjenester, er muligheten for å kunne påvirke utformingen av omsorgstjenestene viktig. Den store variasjonen mellom kommunene og stedene betyr at en tjeneste som fungerer godt i en kommune ikke uten videre kan overføres til en annen.

Lokaliseringen av omsorgssenteret og sansehagen innad i kommunen kan være av ganske stor betydning for den som skal ta i bruk tilbudet. Å flytte på omsorgssenter kan i noen tilfeller handle om å flytte fra et samisk til et norsk miljø, eller omvendt. Dette gir ekstra ut-

fordringer både for den som skal flytte inn, for de pårørende og for de som skal sørge for et godt tilbud. Det er et sentralt helsepolitisk mål å redusere ulikheter i tilgangen til, og bruken av tjenester. Det krever at tilbudene oppleves som relevante og blir tatt i bruk. Dette gjelder også for en sansehage. Dette krever både lokalkunnskap og kunnskap om hva innbyggerne i kommunen ønsker.

Følgende kulturforståelse er viktig:

- Urfolkskulturen er ikke statisk. Både norsk, samisk og kvensk kultur er som all annen kultur levende og i forandring
- All kultur skapes, endres og vedlikeholdes i samhandling mellom mennesker
- En felles historie kan ha betydning for den enkeltes helse og møte med helse- og omsorgstjenestene, men det er ikke mulig på forhånd å si noe om hvilken betydning dette har i livet til den enkelte (Nymo, 2007).

Det er viktig å kjenne til de sosiale og historiske omstendighetene beboerne har levd sitt liv innenfor, for å kunne skape en tilpasset sansehage. Det er viktig å gjøre seg kjent med kommunen. Kommunens nettsider kan ofte være en fin plass å starte. Alle kommuner har en kommuneplan og oversikt over helsetilstand i befolkningen, samt positive og negative faktorer som kan virke inn på den.

Når en har valgt hvor en sansehage skal plasseres, er det viktig å se på omgivelsene. For å få en forståelse av hvor man befinner seg er det viktig å bevare topografi og eksisterende vegetasjon så godt det lar seg gjøre. Ser man kjente fjellformasjoner i det fjerne, kan det være en god idé å fremme disse utsiktene. De kan bidra til å skape gjenkjennelige omgivelser og kjente naturopplevelser.

Fig 137: Små hverdagslige aktiviteter som å sjekke postkassa kan gi en følelse av mening i tilværelsen

Fig 138: Aktiviteter utendørs bør være godt kjent for beboerne og enkle å utføre, som å samles rundt bålpanna

For å fremme kulturen i en sansehage er det aller viktigste at det legges opp til at små, hverdagslige aktiviteter som vanligvis skjer ute, også skjer ved omsorgssenteret. Det å sitte på terrassen, snakke om været, hente posten, hente ved og koste trappa kan bidra til at en føler seg som hjemme. Den viktigste kulturtilpasningen man kan gjøre er å legge opp til små aktiviteter som gjør at beboerne og de ansatte kan samhandle godt. Det er ikke nødvendig å legge opp til store og spesielle aktiviteter som krever mye. Små begivenheter ofte, er bedre enn store begivenheter en sjelden gang.

Aktiviteter utendørs bør være godt kjent for beboerne, enkle å utføre og helst noe beboerne kan ta initiativ til selv. Et felles samlingspunkt i sansehagen utover terrassen, som for eksempel en bålpanna eller større sittegruppe er et

viktig element i en arktisk sansehage.

Terrassen er en svært viktig buffersone mellom fellesrommet inne og sansehagen. Det føles trygt å gå ut på terrassen, og når en først er ute, er terskelen for å gå ned i hagen lavere.

Dersom sansehagen skal etableres med et samisk preg er det svært viktig å legge til rette for arbeids- og brukselementer som faktisk vil brukes. Selv om samene er et moderne folk som alle andre i Norge, blir den samiske tradisjonelle kulturen holdt svært levende. Det er viktig å tenke på hva som er brukselementer og hva som er ment som kjente elementer som kun skal være på utstilling. Det kan være viktig å gå mange runder på om brukselementene kommer til å bli brukt, og hvordan de vil oppleves dersom de ikke blir brukt. Samtidig som elementene skal brukes, er det viktig å huske på at svært mange som bor på omsorgs-senter, bor der fordi de ikke klarer sine hverdagslige gjøremål på egenhånd.

Fig 140: Hageredskapene er klassisk i utformingen og har velkjente bruksområder. Å bruke rive er en aktivitet som mange kan klare

Fig 139: Dersom senteret varmes opp med vedfyring kan beboerne hente ved i vedkassa på terrassen. Den tradisjonelle utformingen av vedkassa er viktig

Derfor er det viktig å huske på at aktiviteten ute ikke skal være for vanskelig.

Å etablere en samisk arbeidshage for en beboergruppe som ikke kan utføre så mange arbeidsoppgaver, kan være en vanskelig prosess. Det er viktig å tenke passiv aktivitet og opplevelser med stor grad av myk fasinasjon. Ved Dorvogohti omsorgssenter har de fått til dette på en god måte, og det er et godt eksempel til etterfølgelse. Utsikten over Kautokeino, bålplass, lávvu og en lang rehabiliteringssti gir hagen mange ulike elementer, og man kan bevege seg fra element til element og oppleve ulike ting uten at det er særlig vanskelig. Samtidig er det en romslig sansehage hvor det er god plass til temporære aktiviteter, slik at det er mulig å få til god vari-

asjon i aktivitetstilbudet. Både bålplass og lávvu er elementer som er godt kjent både i den nordnorske kulturen og den samiske, og er gode elementer å bruke ved omsorgssentre med en blandet beboergruppe.

117 Fig 141: Terrassen oppleves som en viktig buffersone både ved Sonjatun og Alta omsorgssenter

Fig 142: Ved Dorvogohti er det ingen buffer. Det kulturelle utgangspunktet for sansehagen er annerledes

Vindusutsikt

For å trekke oppmerksomheten mot sansehagen er det viktig at man kan se ut i sansehagen når en sitter inne. Å kunne se sansehagen innenfra fremmer bruk (Kaplan og Kaplan, 1989). Vinduene bør etableres lavt nok til at en ser godt selv om en sitter. Å etablere trær, flaggstang og lignende elementer som en kan se godt innenfra gjennom vinduet er viktig for å skape en forståelse av hvor man er vinter som sommer.

Å kunne se ut mot et tilgjengelig uterom er også viktig for å opprettholde en forståelse av hvilken tid på året det er og om det er natt eller dag, når det ikke er midnattssol eller mørketid. Å registrere hvordan været er ute kan også aktivere hjernen, og det er enklere å få en forståelse av været når en har en hage tett på vinduet.

De positive effektene av å oppleve naturen strekker seg også inn på omsorgs-senteret. Dersom vindusutsikten er god og godt tilgjengelig. Da kan man ha glede av sansehagen også uten å gå ut (Ulrich, 1984). Vinduer gir godt innslipp av naturlig dagslys og de gir en kobling til omverdenen og informasjon om hva som skjer utenfor. Det gir en god kontekst til hverdagen og en følelse av å være knyttet til resten av samfunnet. Menneskets funksjon er avhengig av informasjon, og mye av denne informasjonen gis av det umiddelbare miljøet (Kaplan og Kaplan, 1989). Dette behovet står sentralt hele livet og det gjør vindusutsikten svært viktig.

Flere personer som bor ved omsorgs-senter eller institusjoner hvor sansehager er etablert kan kanskje ikke være ute i det hele tatt, eller har kanskje ikke et ønske om å gå ut. Da vil en god vindusutsikt kunne være et godt supplement (Ulrich, 1984). Samtidig som det er viktig med god vindusutsikt er det viktig at utsikten mot selve sansehagen er best fra fellesrommene. Der en ser sansehagen best gjennom vinduet, er også der hvor muligheten for å gå ut er størst. Dersom en ser sansehagen fra sitt eget

rom og får et ønske om å gå ut, kan en på vei bort til fellesrommet glemme hva en skulle og bli sittende inne dersom det er for langt mellom utsikten og utgangsdøren. Det er viktig at opplevelsen av sansehagen innenfra og muligheten for å gå ut ligger nærme hverandre.

Når det gjelder vinduene er også graden av privatliv et viktig aspekt. Det er viktig at når en går i sansehagen ikke føler at alle kan se deg fra sine beboerrom, men at sansehagen i størst grad kan ses fra fellesrommet. For eksempel kan sansehagen etableres på den ene siden med fellesrommene vendt mot sansehagen, og beboerrommene etableres på andre siden med utsikt andre vei.

Fig 143: På sørsiden av bygningen ved Alta omsorgssenter har beboerne med rom vendt mot sansehagen god utsikt, uten at det føles sjenerende når man er i sansehagen

Fig 144: På nordsiden har mange beboere utsikt inn til hverandre, og en føler seg noe overvåket både når man spaserer i sansehagen. De gode effektene av vindusutsikten blir også borte fra beboerrommene.

Aktivitet og bevegelse

En aktiv omsorg er et mål i kommunal helse og omsorgstjenester. Det fysiske miljøet er avgjørende for tilrettelegging av meningsfulle aktiviteter. Hva den enkelte beboer opplever som en meningsfull aktivitet, henger blant annet sammen med livet man har levd og her kan man trekke paralleller til kulturtilpasningen.

En bør styre unna å tilrettelegge for vanskelig aktivitet. Aktiviteter beboere selv kan ta initiativ til skjer oftest (Kirkevold og Gonzalez, 2012), så muligheten for vandring og å oppsøke hvilesteder eller kjente elementer i sansehagen er det viktigste for å skape aktivitet gjennom hagen. En klar konklusjon fra forskning og innsiktsarbeid er at et omsorgssenter som sikrer overføring av meningsfylte og lystbetonte aktiviteter fra hverdagslivet, gir en betydelig livskvalitet til eldre, personer med demens og andre sammensatte behov som skal leve livet sitt på institusjon. Beboere bør så langt det lar seg gjøre, involveres i vanlige, daglige gjøremål.

Tenk på hva som er vanlige aktiviteter eller begivenheter i byen eller kommunen sansehagen anlegges i. Hva er det vanlig å oppleve utendørs? Dersom det er viktige begivenheter i bygda eller

byen er det viktig å huske på at beboerne trolig ikke vil kunne oppleve dem. De kan gi viktige holdepunkter i løpet av året, og å skape lignende aktiviteter kan være positivt. En kan også tenke på hvilke aktiviteter som foregår inne, kanskje noen av disse kunne foregått ute?

Dersom det skal drives hagearbeid i sansehagen, bør det være ett særlig område designet for å fordre til det med hevede bed, redskapsbod, tilgang på vannslange, eventuelt drivhus, og helst nær bygningens inngang. Planter som er kjente for beboerne, og mulig planter beboerne er vant med fra oppveksten, har potensiale til å fremme mimring og samtale i sansehagen.

Å få til aktivitet i hagen vinterstid, kan være vanskeligere. Et tips, særlig hvis sansehagen er stor og ikke har varmekabler i dekket, er å ha tilgjengelig en spark. For beboere som har motorikk til det kan det å sparke seg en tur være tryggere enn å gå seg en tur om vinteren da en kan støtte seg til sparken. Eventuelt hvis beboere fremdeles har motorikk til å gå på ski, kan egne ski tilgjengelig for bruk i sansehagen også være aktuelt. Det vil i all hovedsak kunne være aktuelt ved sansehager på størrelse som den ved Alta omsorgssenter. Dersom ikke beboerne kan gå på ski, kan kanskje barn gjøre det. Å arrangere et barneski-renn i sansehagen som beboerne kan se på, kan også være en fin vinteraktivitet i en stor sansehage. Ofte er den passive bruken av sansehagen, å kunne sitte ute å se på ting, det aller viktigste, og aktivitet i hagen kan handle like mye om at noe skjer som man kan følge med på.

FORSLAG TIL BRUKSELEMENTER

Passiv bruk

Terrasse med godt med sitteplasser
Fuglebrett/fuglehus
Låvvu
Jordgamme
Grillstue
Bål plass
Flaggstang
Vegetasjon nær terrassen
Termometer

Aktiv bruk

Gode gangveger
Bærbusker og andre nyttevekster
Planter i opphøyde bed
Dyr og dyrestell
Postkasse
Redskapsbod og hageredskaper
Vedstabel eller vedkasse
Spark
Private ski
Vedkasse dersom det er vedfyring
Steder som kan brukes til temporære aktiviteter

Temporære aktiviteter:

Med temporære aktiviteter menes aktiviteter som skjer midlertidig. Dersom man for eksempel legger opp til et samarbeid mellom omsorgssenteret og barn og unge i kommunen kan også de komme utenfra til sansehagen å skape aktivitet som beboerne enten passivt kan se på eller aktivt delta i. Temporære aktiviteter kan være planting av sommerblomster, barneski-renn, sang og dans, bygging av snøskulpturer, dugnad og hagearbeid, kulturformidling mellom eldre og yngre, samisk og nårsk håndarbeid og lignende.

Et tips for utvikling av aktiviteter, særlig samiske kulturelle aktiviteter for eldre er boken *Maid odne ges barggan? - Sáme-kulturvrálaš daimmat vuorasolbmuide* oversatt til norsk *Hva skal jeg gjøre i dag, tro? – Samiske kulturelle aktiviteter for eldre* (Blix og Hamran, 2015). Boken beskriver flere aktiviteter for eldre både som kan gjøres ved omsorgssenteret og i samarbeid med andre aktører.

Mange steder er det etablert et samarbeid mellom omsorgstjenestene og utdanningssektoren og en samarbeidsplan for felles aktiviteter. Eldre og demente kan være en svært viktig ressurs for kulturformidling til yngre generasjoner.

Det er også viktig å skape aktivitet rundt årstidene og merkedager fordi det skaper en viktig referanseramme i forhold til omverdenen. Lokale tradisjoner rundt for eksempel 6. februar (samefolkets dag), 17. mai, jul og påske kan være et godt utgangspunkt for samtale og minnearbeid. Her finnes det også lokale variasjoner når det gjelder tradisjoner knyttet til høytider.

Påske er en svært viktig høytid i samisk tradisjon, da den gjerne sammenfaller med reinsdyrtrekket fra vidda mot kysten på våren. Mange mennesker er ofte

samlet og det har utviklet en tradisjon for å arrangere bryllup, barnedåp eller konfirmasjoner i påsken i samisk tradisjon. Flere steder arrangeres også festivaler i påsken. Det kan derfor være viktig å legge til rette for aktiviteter rundt påske.

Nyttevekster har alltid vært en svært viktig del av naturalhusholdningen både i samisk og nordnorsk kultur. De vanligste er multer, blåbær, tyttebær, blokkebær, rips, poteter, jordbær, rabarbra, solbær og gressløk. Sanking av nyttevekster på bakken er ikke å anbefale, da mange som bor på omsorgssenter har nedsatte motoriske evner og vansker med å bøye seg ned. Bærbusker og opphøyde bed som gjør nyttevekstene tilgjengelig når en sitter eller står er det beste. Nyttevekster i hagen kan skape aktivitet.

Et samlingspunkt i hagen i form av en grillhytte eller en bål plass hvor man kan lage mat på bålet, skaper også en aktivitet som beboerne kan være med på. Dette krever i større grad at de ansatte tar initiativ, men kan også være en god ressurs for kulturformidling og minnearbeid. Mange høytider dreier seg ofte om mat, og mye av den tradisjonelle maten kan lages ute.

ESTETISKE KVALITETER

Plantevalg og skjøtsel

Det er viktig å skape aktivitet i sansehagen, men den viktigste kvaliteten til en sansehage er nettopp at det er en hage. Det bør være høy ratio mellom myke og harde overflater. Det bør ikke være åpne plasser i hagen uten vegetasjon hvor ingenting skjer. Tilrettelegging av et flatt plenområde som er stort nok for en uformell gruppering, utespill eller for å sitte eller ligge på er positivt. Det trenger ikke bare være dersom det er hjem for unge beboere eller beboere med gode motoriske evner, det kan også være et godt supplement for de ansatte. Lukten av klippet plen er også en svært velkjent lukt om sommeren som beboerne og de ansatte, kan sette pris på.

Det bør være et stort mangfold av planter, valgt for sesongmessige forandringer og fasinasjon gjennom året, samt sensorisk variasjon, gode skyggeegenskaper og for å fremme biologisk mangfold. Med sensorisk variasjon menes et planteutvalg som inkluderer planter som er fine å se på, som lager lyder som for eksempel rasling i bladene, blomster og stauder som dufter, og planter det er spennende og ikke farlig, å ta på. Det er derfor viktig at planteutvalget ikke består av giftige planter, planter med tinner eller som på annen måte kan være ubehagelig å berøre. En bør også unngå planter med blader som kan forårsake sklifare på stiene.

Fig 145-147: Plantene i en sansehage bør presenteres på en rekke måter og i alle sjikt

Plantevalgene bør presenteres på en rekke måter i form av stauder, sommerblomster, klatreplanter, trær, busker, lyng og hevede bed.

I alle tilfeller anbefales det at noen andre enn de ansatte, har ansvar for vedlikehold og skjøtsel av sansehagen. De ansatte bør kun ha fokus på god bruk av sansehagen. Plantene må skjøttes slik at gangveier er fri for farer som for lave greiner, busker som drysser på stiene og lignende. Vedlikeholdskvalitet av plantenes materiale bør være høy, plantene må se sunne ut og se ut som de skal. Høy vedlikeholdskvalitet må det også være på det bygde miljøet, innredningen i hagen og også landskapet rundt, for at en skal forstå omgivelsene godt.

Dersom de ansatte må ha vedlikeholdsansvar for sansehagen legger dette føringer for hva som kan være i den. Dersom ikke kommunen eller andre som kommer utenfra kan ta seg av skjøtelsen, må en tenke så vedlikeholdsfritt som mulig. Fokuset skal ligge på at beboerne skal få så god bruk av sansehagen som mulig. Mange planter i arktiske strøk som ligger i herdighetssone 8, er gjerne hardføre og krever lite stell, og selv om man ønsker en frodig hage er det viktig at ikke skjøtelsen blir et problem. Her må man velge med omhu.

Husk at selv om en plante har riktig herdighetssone er det ikke sikkert den passer akkurat der den ønskes plassert. Snakk med en lokal anleggsgartner.

Rabarbra, reinfann, rips og rogn

Før i tiden fantes ofte kun noen få arter i nordnorske hager som rabarbra, reinfann rips og rogn (Mørkved, 2001a). Disse fire er fremdeles ganske karakteristiske for nordnorske hager og er fine å ta med seg når en skal planlegge planteutvalget i en sansehage i nord. Ikke fordi man skal ha med alle disse fire alltid, men fordi de sier noe om hagekulturen, viktigheten av nyttevekster, fargene, hardførheten og alle fire representerer fire viktige trekk i planteutvalget.

Rabarbra representerer tradisjon

Rabarbra er en plante som tidligere fantes i nesten enhver nordnorsk hage, og mange steder er den der fremdeles. De fleste har et forhold til smaken av rabarbra, det være seg rabarbra med sukker på, rabarbrasuppe eller rabarbragrøt. Rabarbra er en tradisjonsrik vekst i Nord-Norge og var en viktig del av naturalhusholdninga før. Planten ga syltetøy når bæravlingene sviktet, den var ungenes godteri dyppa i sukker, den gode rabarbragrøten med fløte, suppa eller fiskemiddagen eller det gode fyllet i kaka. Det finnes mange tradisjonsrike planter, og det er viktig å sette seg inn i

tradisjoner også i beplantningen på stedet sansehagen skal anlegges.

Reinfann representerer hardførhet og stedegenhet

Først og fremst er reinfann en giftig plante og den anbefales egentlig ikke til en sansehage. Men den representerer et viktig element i en nordnorsk sansehage nemlig de hardføre og naturlige plantene. I mange prydhager ser en på disse plantene – reinfann, rød jonsokblom, ballblom, blåklokka, som ugress, men de har også en viktig og gjenkjennelig kvalitet som kan gjelde for de aller fleste. De som ikke har vokst opp med et nært forhold til prydhagen, kan ha et forhold til de vekstene som forekommer naturlig rundt omkring. Disse er det merkelig å plante i bed, men dersom det allerede lever i hagen naturlig kan det være en fin ting å bevare disse å la de fortsette med det.

Når en skal velge planter til en sansehage i nord er det aller viktigste å legge merke til hva som ligger rundt. Hvor er sansehagen. Å lage en sansehage med et frodig preg i et skrint område for eksempel, vil kunne oppleves litt merkelig.

Rips representerer nytteplanter

Nytteplantene er viktig i de nordnorske hagene. Fra gammelt av ble hagene som oftest brukt for planter som var tenkt til matauke og medisiner, fremfor pryd og nytte. Tradisjonen med nytteplanter står fremdeles sterk og både i samisk kultur og i nordnorsk kultur er det en viktig, gjenkjennelig kvalitet at noe ute i hagen kan høstes, tilberedes og spises og at de gjør en nytte for seg. Nytteplanter i sitte- eller ståhøyde er best.

Rogn representerer årstidsvariasjon

Rogn er et svært velkjent tre i Nord Norge og er samtidig et tre med svært gode sensoriske egenskaper. Treet endrer karakter gjennom året, og kan hjelpe til med å forstå årstider. I en landsdel hvor lyset og mørket noen ganger kan oppleves forvirrende for særlig kognitivt svekkede beboere, er det viktig at holdepunktene for tid og sted finnes i andre elementer, for eksempel i vegetasjonen. Om vinteren er rogn bar, om våren får den grønne blader og knopper. På sommeren får den hvite blomster, og røde bær om høsten. Finn planter til sansehagen som endrer karakter gjennom året, og som kan si noe om hvilken årstid det er.

Fig 148: Nyplantet rogn ved Alta omsorgssenter

Belysning

Å tilrettelegge for belysning i en sansehage på et sted med mørke vintre og mørketid, kan virke som en ekstra krevende oppgave. Det er viktig å ikke bli oppslukt av at det er mye mørke. Lysnivåene bør holdes relativt lave for å oppnå lesbare rom, som oppleves trygge. Naturen tilpasser seg de store lysvariasjonene gjennom døgnet og gjennom året, og med for mye kunstig belysning endres denne balansen (Wåseth, 2020). For eksempel vil all den hvite snøen som legger seg vinterstid lyse opp et uterom noe, og for mye sterkt lys på snø kan oppleves blendende.

Lysnivåene kan med fordel dempes for å minske kontrasten til omgivelsene. Skarpt lys på stier og elementer, får omgivelsene rundt til å virke desto mørkere (Wåseth, 2020), fordi øynene tilpasses det skarpeste lyset. Mange vil da etterspørre enda mer lys, som til slutt kan føre til lysforurensning. Det er svært viktig å sørge for jevne lysnivåer gjennom hele området, slik at øynene er tilpasset de laveste lysnivåene. For å få til dempede lysnivåer som fremdeles lyser opp uterommet nok, er det viktigste å begrense blendingskilder, tilpasse belysningen til stedet og bruke varmere fargetemperatur på lyssettingen.

Det er viktig at beboerne også har muligheten til å oppleve mørket. Når trygghetsfølelsen synker, er det gjerne fordi man taper oversikt i mørket. Her er ikke nødvendigvis lysnivåene avgjørende, men heller det å hente frem de riktige elementene i uterommet, de som kan si noe om stedet, vise retning eller skape atmosfære.

Det viktigste for å unngå blendingskilder, er å unngå lave lyspunkter med høy blandingseffekt. Lyspunkter på bakken i arktiske strøk må man vurdere opp mot at de vil ha effekt ganske liten del av året. De vil skjules av snøen vinters-

Fig 149-150: Mariatorget i Stockholm før (nederst) med skarpt og hvitt lys som gjør omgivelsene mørkere, og etter (øverst) med stedstilpasset belysning. Lavere nivåer og varmere fargetemperatur. Lysdesign av ÅF lighting. Kilde: lyskultur.no

tid, og om sommeren er det lyst hele døgnet. Å lyssette vertikale flater som vegger, kan gjøre at et område oppleves lysere fordi lyset virker mer fremtredende enn i situasjoner der kun horisontale flater er belyst. Vegg-belysning kan bidra til at lysnivåene kan holdes lave i anlegget som helhet og skape trygghet og oversikt.

Lys som plasseres utenom stier og som ikke er direkte knyttet til orientering, vil kunne oppleves forstyrrende for en synshemmet, mens det for en normal-seende vil bidra til økt oversikt. Her må en se an beboergruppen, men i en sammensatt gruppe kan det være en god idé å legge til rette for de hemmede. Lys opp stier og husvegger, og eventuelle elementer som kan styrke lesbarheten.

Farger

Preferanser for ulike farger er svært individuelt. Beboere, ansatte og besøkende vil ha ulik oppfatning av ulike farger, og hva som utgjør tilstrekkelig eller for mye stimuli.

Generelt reduseres evnen til å oppfatte visse farger og nyanser med alderen (Berentsen et al., 2007), og farger fremstår, særlig for et aldrende øye, mindre fremtredende. For særlig personer med demens kan det være et generelt problem å orientere seg. Det er derfor viktig å skape variasjon i en sansehage og viktige punkter bør fargelegges riktig for å skape orienteringspunkter.

For å fremheve viktige elementer bør en bruke sterke fargekontraster for å skape klarhet i miljøet. For eksempel bør sittemøbler gjerne ha en farge eller et materiale som står i kontrast med materialet på bakken under. Dersom en ikke ønsker farger på møblene, er det bedre å ha møbler i mørke toner enn helt hvite, da hvitt kan være en anstrengende farge for mange med tanke på gjenskinns og reflekser. Det man ikke ønsker å fremheve, som porter og gjerder, bør ha lave kontraster, og helst naturlige materialer som tre som blander seg godt med vegetasjonen.

Generelt kan kalde farger som for eksempel blå, få noe til å virke større, mens rødt kan få noe til å virke mindre. Rødt er også en veldig stimulerende farge som godt kan brukes på elementer og i beplantningen i områder for aktivitet, for å fasinere både beboerne, besøkende og ansatte. Oransje er en varm farge, og har de samme egenskapene som den røde fargen, men det er også en jordfarge, som skaper et mer naturlig miljø enn rødt, og er derfor også en god farge å bruke både i beplantningen

Fig 151: Lyng innehar gode fargekvaliteter og kontraster som egner seg godt i en sansehage i arktiske strøk

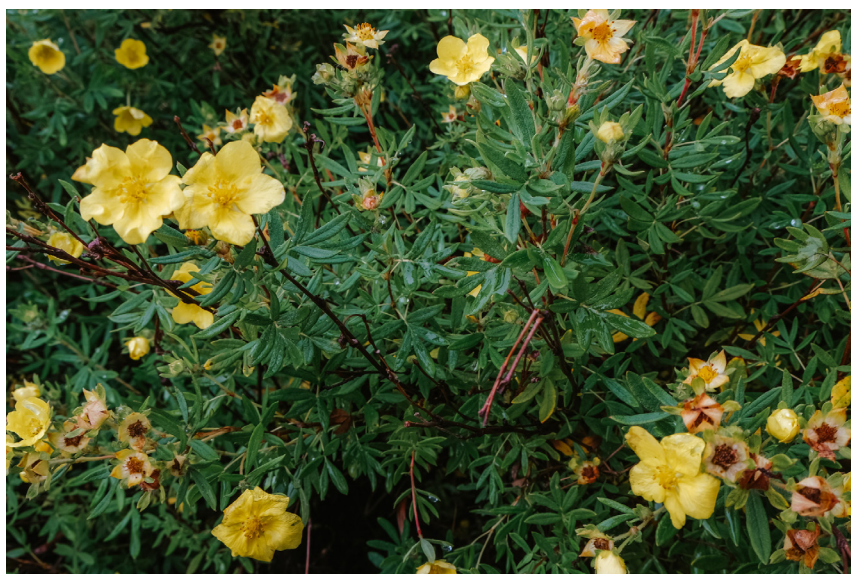

Fig 152: Gule blomster, og andre sterke farger, er enklere å se og skaper høy grad av fascinasjon

Fig 153: Varme farger konsentrert rundt inn- og utgangen til sansehagen ved Alta omsorgssenter

og på husvegger.

Om vinteren og i mørketida blir kalde farger og duse toner svekket i svært stor grad av mangelen på lys og mengden hvitt i omgivelsene. Selv om et bygg er malt i en sterk blå farge, kan denne fargen bli vanskeligere å oppfatte. Varme farger som rød, gul og oransje er mest fremtredende om vinteren, og husvegger i en sansehage i arktiske strøk bør være malt i en varm farge for å fremme romligheten og muligheten til å orientere seg ute også om vinteren.

Fig 154: Skarpe kontraster langs stiftøringen både tydeliggjør stiftøringen og skaper fascinasjon undervveis

(c) Harald Harnang, Narvik, www.infoto.no

Fig 155: Når snøen legger seg og det er mørk ute blir husvegger i varme farger mest fremtredende. Foto: Harald Harnang

Denne veilederen med dens retningslinjer og beskrivelser av miljøkvaliteter som baserer seg på denne masteroppgavens kunnskapsgrunnlag og casestudie kan være et hjelpemiddel ved sansehageutforming i arktiske strøk.

Dersom utforming av en sansehage vanskelig lar seg gjøre, finnes det alternativer. Noen forslag til alternativer presenteres i det følgende.

ALTERNATIVER TIL SANSEHAGEN

Dersom det ikke er mulig å lage sansehage på bakkeplan, eller et eksisterende omsorgssenter ikke ligger på første plan og har vanskeligheter med å skape god tilgjengelighet til uterommet for beboerne finnes følgende alternativer.

Inn på tunet

Et inn på tunet-tilbud kan være en god måte å aktivisere beboerne, dersom beboerne er i stand til å være med på aktiviteter. Det finnes flere tilbydere i Nord-Norge.

IPT-tilbydere:

<https://innpatunet-tromsogfinnmark.no/>
<https://www.innpatunetnordland.no/>

Atriumshage

En sansehage kan godt plasseres som en atriumshage. Bygninger på alle kanter kan lett gjøre en atriumshage til et lite og trangt rom. I en atriumshage er det viktig å få til et godt hagerom som er oversiktlig, samtidig som det skapes små, skjermede steder der en kan være alene eller sammen, og der man ikke føler seg overvåket eller sett fra alle kanter. Derfor bør atrier være av god størrelse dersom de skal ha en terapeutisk og positiv, sanselig effekt.

Terrasse eller veranda

En godt tilgjengelig terrasse eller veranda gir beboerne frihet til å være ute og kan til en viss grad utformes med et sansestimulerende tilbud. En terrasse på bakkeplan er mest gunstig. Hevet over bakken blir størrelsen på verandaen ofte for liten til at beboerne kan få tilstrekkelig fysisk aktivitet i de grønne omgivelsene. På samme måte som i atriumshager bør terrasser eller verandaer være av så stor størrelse at beboerne har mulighet til å bevege seg rundt, og sitte alene eller i grupper. For å få best mulig sansestimulerende tilbud på en veranda eller balkong, kan man plante i små potter, luke, vanne og stelle.

156: I en atriumshage av god størrelse kan man være både sammen og alene ute i frisk luft innenfor trygge rammer

Det er fordelaktig at plantene er i opphøyde pletter og plantekasser, slik at beboere som ikke kan bøye seg, også kan være i kontakt med plantene. Noen kjente elementer kan også plasseres på en terrasse, men de bør være små og bør ikke gå på bekostningen av plass for beboerne å bevege seg rundt. Om det ikke er mulig å etablere en stor terrasse eller veranda, er det bedre å etablere den terrassen eller verandaen man har plass til uansett. Et utendørstilbud er bedre enn ingen.

Takhage

I arealknappe områder kan sansehager plasseres på taket. Takhager gir mulighet for mer beplantning og fysisk bevegelse enn en veranda. Ved Alta omsorgssenter er sansehagen plassert på taket, tross ganske store arealer. Her er det gjort med tanke på solforhold, terrengtilpassning og å redusere institusjonspreget, og det fungerer fint. Skal sansehager etableres på taket, er det svært fordelaktig at de etableres samtidig som selve omsorgssenteret. Ved etablering av takhager må man være særlig varsom med plassering av tyngre elementer. Skal det likevel etableres takhage uten at det var planlagt for dette da bygningen ble oppført, må en person med god kunnskap om byggets konstruksjon involveres.

Vinterhage

En vinterhage gir gode muligheter for nærkontakt med et mangfold grønne vekster og dagslys hele året. En vinterhage er ikke bare et alternativ til en sansehage, men også et godt supplement, da det gir nærkontakt med grønne vekster også vinterstid. En forutsetning for en god vinterhage er at den plasseres i direkte sammenheng med dem eller det viktigste fellesrommet. En hagestue eller vinterhage kan være det eneste alternativet dersom omsorgsenheten

er plassert i en blokk uten tilgang til hageareal på bakkeplan, terrasse eller tak.

Gode alternativer til sansehager er vurdert som særlig viktig i denne veilederen, både på grunn av de klimatiske forholdene, og at arktiske strøk, særlig i Norge, består av mange små kommuner som kan ha et sterkt ønske om å hjelpe sine beboere, men hvor ressursmangel eller plassmangel kan være en stor barriere. Disse alternativene anses som gode og oppnåelige der sansehageutforming vanskeligere lar seg gjøre.

Fig 157: Sansehagen er lagt på taket ved Alta omsorgssenter tross muligheten for å etablere sansehage på bakkeplan

Fig 158: De øvrige etasjene som ikke har direkte tilgang til sansehagen har verandaer av relativt god størrelse

REFLEKSJON

KAPITTEL 6

REFLEKSJON

Målet med denne oppgaven var å utvikle en veileder for utforming av sansehager i arktiske strøk. For å kunne utvikle denne veilederen studerte jeg utformingen av allerede utformede sansehager i arktiske strøk gjennom en casestudie for å finne ut hvordan utformingen og bruken oppleves i forhold til de klimatiske og kulturelle aspektene i arktiske strøk.

På bakgrunn av funnene i casestudiet, ble en veileder med vurderinger og foreslåtte tiltak for sansehager i arktiske strøk utarbeidet. Det foreligger lite informasjon fra før av om hvordan sansehager planlegges, egner seg og brukes, og derfor har oppgaven forsøkt å samle noen av de mest relevante trådene i veilederen.

Klimatilpasning og kulturtilpasning som ble forespeilet som to viktige innsatsområder for å få til god bruk, viste seg også å være viktig, noe som knytter seg sammen med at den nordligste landsdelen er svært sammensatt med flere kulturer og store klimaforskjeller. I tillegg utmerket skjøtsel seg som et viktig tema, for å få til god bruk av sansehagen. Den samiske og norske kulturen kan ikke ses på som to ulike kulturer. Til tross for at det finnes områder på Finnmarksvidda hvor 80-90% av befolkningen er samiske, er det lite segregering ellers i landsdelen. De aller fleste kommuner har en sammensetning av befolkning med samisk og norsk bakgrunn. Det er derfor i de aller fleste tilfeller

viktig å tilrettelegge for begge kulturer uansett hvor du er. Samisk kultur er ikke statisk. Den er levende og i endring som alle andre kulturer. Det viktigste denne oppgaven forteller om klimatilpasning og kulturtilpasning er at det er viktig å sette seg inn i hvert enkelt sted og ha god kontakt med lokalbefolkningen for å få til et godt resultat.

I forhold til klimatilpasning viser casestudien et skille mellom den norske og den samiske kulturen. Ser man på sansehagen med samisk preg, er det ingen felles terrasse eller lune oppholdssteder særlig tilrettelagt med vindskjermer, tak og voluminøs vegetasjon, slik som det er, og som det er stort fokus på, i sansehagene som ikke har et samisk preg som utgangspunkt. Likevel er det en sansehage som brukes mye, og beboerne trekkes mot lávvu og mot bålet og ser ikke ut til å ha like stort behov for buffersonen som terrassen er. Dette er en interessant ulikhet.

I kapitlet om hagekultur i Nord-Norge, delte jeg de to hagetradisjonene i nord i to. Den samiske arbeidshagen og den norske pryde- og nyttehagen. I det kapitlet var det viktig for meg å understreke at hager i Nord-Norge sjeldent oppleves som det ene eller det andre, men at de aller fleste hager preges av begge de nordnorske «identitetene». Det var mitt inntrykk, og at dette gjelder for private hjem og hager står jeg fremdeles fast ved. Casestudien har likevel vist at når det kommer til å anlegge sansehager i

arktiske strøk, så er disse to ulike hageidentitetene kanskje likevel verdt å se på hver for seg.

Å tilrettelegge en sansehage for bruk og aktivitet om vinteren er vanskelig, og vanskelig å si noe om all den tid casestudien i denne oppgaven ikke foregikk på vinteren. Men det er viktig å huske på at det finnes flere måter å bruke sansehager på. Å kunne se ut på et oversiktlig uterom, kan være vel så viktig som å være i et, særlig på vinteren. Derfor er det viktig at vindutsikten ut til hagen er god og at elementer som kan graves frem og virke romdannende for uterommet, bør graves frem. Å se ut på kjente elementer kan gi en forståelse av hvor man er.

Det påpekes både i forskning og litteratur at de ansattes holdninger er viktige for at sansehagen skal bli brukt. Man kan da kanskje stille spørsmålstegn ved om dette er en sykepleiers jobb. Empirien i denne oppgaven tyder på at sansehagene har en positiv innvirkning og at dette slår ut også hos personalet og pårørende. Både i henhold til egen casestudie og i henhold til litteraturen det vises til i starten av oppgaven, er institusjoner som bruker hagen aktivt, ofte attraktive arbeidsplasser og de ansatte trives på jobb. Ulrich (1999) er for eksempel vel så opptatt av at sansehagene kan brukes for de ansattes pauser som for beboernes. En bør derfor også se på sansehagen som et tiltak for økt trivsel blant de ansatte.

I arktiske strøk er det anlagt flere sansehager de seneste årene, og flere skal det bli. Disse sansehagene kan skape muligheter for gjenkjenning og mestring dersom de etableres med tanke på beboernes behov i forhold til kultur- og klimatilpasning. Sansehagene oppfattes i stor grad som en fordel for brukerne, ifølge samtaler med ansatte i casestudien, så lenge brukerne kan gå ut på egenhånd. Etableringen av en velutviklet sansehage i arktiske strøk gir et betydningsfullt fokus på å la beboere på institusjoner, som i stor grad har et nært og tett forhold til naturen, være ute og oppleve den.

ETTERORD

Mitt inntrykk da jeg startet med denne masteroppgaven i sommer, var at Nord-Norge var en landsdel hvor omsorgstjenestene i svært stor grad var institusjonspreget, og hvor isolering og inaktivitet blant beboerne var svært utbredt. Dette inntrykket var basert på egne erfaringer. I mange tilfeller er nok dette dessverre sant, men denne oppgaven har også gitt meg nye perspektiver.

Eksempelets makt er stor, og en av oppgavens store styrker er dens evne til å bringe temaet i fokus gjennom casestudiet. Oppgaven viser at bak det faktum at det foreligger lite tilgjengelig oppsummert kunnskap om sansehager i arktiske strøk, så er det mye god og viktig informasjon å hente. Det er mye som skjer, og det finnes en vilje i mange kommuner til å få ting til. Da føles det meningsfylt å kunne lage et verktøy som i all sin beskjedenheter kanskje kan brukes til å oppnå gode resultater i fremtiden.

Masteroppgavens begrensninger i tid og ressurser har resultert i at flere forhold av høy relevans må utelates. For eksempel ville det å inkludere flere caser i en større geografisk utstrekning, kanskje også i andre land, eller å besøke de utvalgte casene flere ganger kanskje kunne gi flere interessante funn. Noe annet er at en nærmere studie av holdninger og verdier blant de ansatte kunne vært en stor styrke.

Årsaken til at et slikt aspekt utelates, er at det i større grad handler om sosiale relasjoner enn om den landskapsarkitektoniske utformingen, som var hovedfokus i denne oppgaven, selv om skjæringspunktet mellom disse kan være vanskelig å definere, da de påvirker hverandre i stor grad.

I en større oppgave ville jeg hatt med begge deler.

Å bruke landskapsarkitekturen, og de kunnskapene vi har til å utforme omgivelser som kan øke menneskers livskvalitet, er en grunnpilar i landskapsarkitekturfaget. Grunnet det økende antallet mennesker som vil ha behov for omsorgstjenester de kommende årene, er det viktig å stå beredt til å kunne tilby de som trenger det, en så god tilværelse som mulig.

Oppgaven har lært meg at i en planleggingsprosess av et anlegg hvor det er viktig å tilrettelegge for brukerne, utgjør de miljøpsykologiske funderte betraktningene en viktig motvekt mot snevre økonomiske vurderinger som ikke fanger opp opplevelsesverdiene som ligger i miljøet og omgivelsene. Håpet for denne studien er at den kan bidra med ny kunnskap, vekke en interesse, inspirere og engasjere slik at vi i fremtiden kan være sikre på at utformingen og bruken av sansehager i arktiske strøk vil være så god som mulig.

FIGURLISTE

Der ikke annet er oppgitt, er figur eller foto produsert av forfatteren.

KAPITTEL 1

Figur 5: En frodig prydhage i Alta. Fotograf: Frikant. Hentet fra: altaskifer.com

Figur 6: Hage i Kautokeino med samisk preg. Fotograf: Sunniva Skålnes (2017). Hentet fra: Arkitektur N nr. 7 2017

Figur 7: Råvarer fra slakt tørkes på verandaen. Fotograf: Sunniva Skålnes (2017). Hentet fra: Arkitektur N nr. 7 2017

Figur 8: Carpe Diem demenslandsby. Illustrert av: Nordic Office of Architecture. Hentet fra: forskningsrådet.no

Figur 9: Interaksjon med dyr. Fotograf: Inn på tunet. Hentet fra: Strandli, E. H. Aa. (2016) *Inn på tunet - Dagaktivitetstilbud tilrettelagt for personer med demens*. Nasjonal håndbok

Figur 10: I tillegg til interaksjon med dyr har IPT-tilbudet i Kokelv tilbud om fiske og båtliv for eldre og demente. Fotograf: Inn på tunet. Hentet fra: Strandli, E. H. Aa. (2016) *Inn på tunet - Dagaktivitetstilbud tilrettelagt for personer med demens*. Nasjonal håndbok

Figur 11: Illustrasjon av Sailivik Elder-care Centre. Illustrert av: Lateral Office. Hentet fra: lateraloffice.com

Figur 12: Samisk tun ved Karasjok omsorgsboliger. Foto: Bengt Roger Kåven (2008). Hentet fra nrk.no

KAPITTEL 3

Figur 17: Opprinnelig plantegning av Sonjatun I. Tegnet av: Erling Haugen. Hentet fra: arkitektur.no

Figur 61: Skisse fra Verte landskap & arkitektur skisseprosjekt. Tegnet av: VERTE landskap & arkitektur AS. Publisert med tillatelse

Figur 90: Hele Alta omsorgssenter. Lys grønt område markerer sansehagen. Illustrert av Stein Halvorsen arkitekter. Hentet fra Leseheftet *Lysning*. Tilgjengelig fra custompublish.com

Figur 91: Temaplan gjerde. Viser tydelige grenser for sansehagen. Illustrert av: Bjørbekk & Lindheim. Publisert med tillatelse

Figur 92: Snitt nord-sør. Sansehagen ligger på andre plan, over den mørk brune bygningen. Illustrert av Stein Halvorsen arkitekter. Hentet fra: Leseheftet *Lysning*. Tilgjengelig fra custompublish.com

Figur 93: Flettverksnettinggjærde skal anlegges rundt hele sansehagen. Illustrert av Bjørbekk & Lindheim. Publisert med tillatelse

Figur 101: Sansehagen manglet under befaring 24.09.20 mange elementer. Plantegningen viser mange sittemuligheter rundt terrassene i sansehagens sørvestlige del. Illustrert av: Bjørbekk & Lindheim. Publisert med tillatelse

Figur 115: Den vertikale belysningen fra bygningen er god. Fotografert av Alta kommune. Publisert med tillatelse

Figur 116: Mastbelysningen er skarp og gjør omgivelsene som ikke belyses enda mørkere. Fotografert av Alta kommune. Publisert med tillatelse

Figur 117: Belysningen i atriene er god med vertikal belysning fra vegger og

vinduer. Fotografert av Alta kommune. Publisert med tillatelse

KAPITTEL 5

Figur 149: Mariatorget i Stockholm før med skarpt og hvitt lys som gjør omgivelsene mørkere. Fotograf: ÅF lighting og Ivan Brodey (2019). Hentet fra: Magasinet Lyskultur nr. 2 2019

Figur 150: Mariatorget i Stockholm etter med stedstilpasset belysning. Lavere nivåer og varmere fargetemperatur. Fotograf: ÅF lighting og Ivan Brodey (2019). Hentet fra: Magasinet Lyskultur nr. 2 2019

Figur 155: Når snøen legger seg og det er mørkt ute blir husvegger i varme farger mest fremtredende. Fotograf: Harald Harnang (2019). Hentet fra: infotobloggen.wordpress.com

LITTERATURLISTE

Alta kommune (2015). *Alta vil 2015-2017.* Kommuneplanens samfunnsdel. Alta: Alta kommune.

Alta kommune (2019). *Folkehelse i Alta 2019-2023 Del 1: Grunnlagsdokument.* Alta: Alta kommune

Arctic Monitoring & Assessment Programme (2020). Geographical Coverage. Tilgjengelig fra: <http://www.amap.no/about/geographical-coverage> (lest 10. november 2020)

Bengtsson, A. og Grahn, P. (2014). Outdoor environments in healthcare settings: A quality evaluation tool for use in designing healthcare gardens. *Urban Forestry & Urban Greening*. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ufug.2014.09.007>.

Berentsen, V. D., Grefsrød, E.-E. og Eek, A. (2007). *Sansehager for personer med demens - utforming og bruk.* Tønsberg: Forlaget Aldring og helse

Blix, B. H. og Hamran, T. (2015). *Helse- og omsorgstjenester til samiske eldre* b. 1. Senter for omsorgsforskning Nord. UiT Norges arktiske universitet. Tønsberg: Forlaget aldring og helse.

Bruun, M. (2001). De herskapelige hagene. *Ottar - Gamle hager i Nord-Norge*, 2 (2001): 3-10.

Clausen, V. B. (2019). *Har bygget Norges første landsby kun for demente - det får kritikk.* Artikkel. Tilgjengelig fra: <https://www.tv2.no/a/10937138/> (lest 9. november 2020).

Covinsky, K. E., Palmer, R. M., Fortinsky, R. H., Counsell, S. R., Stewart, A. L., Kresevic, D., Burant, C. J. og Landefeld, C. S. (2003). Loss of independence in activities of daily living in older adults hospitalized with medical illnesses: increased vulnerability with age. *J Am Geriatr Soc*, 51 (4): 451-8. doi: 10.1046/j.1532-5415.2003.51152.x.

Dalfest, T., Thorsnæs, G. og Askheim, S. (2020). Finnmarks natur snl.no: Store Norske Leksikon. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Finnmarks_natur (lest 30. september 2020).

Deming, M. E. og Swaffield, S. (2011). *Landscape Architecture Research.* New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Detweiler, M. B., Sharma, T., Detweiler, J. G., Murphy, P. F., Lane, S., Carman, J., Chudhary, A. S., Halling, M. H. og Kim, K. Y. (2012). What Is the Evidence to Support the Use of Therapeutic Gardens for the Elderly? *Psychiatry investigation*, 9 (2): 100. doi: 10.4306/pi.2012.9.2.100.

Drivenes, E.-A., Hauan, M. A. og Wold, H. A. (1994). *Nordnorsk kulturhistorie 1: Det gjenstridige landet* Oslo: Gyldendal.

Eilertsen, K. (2020). Her skapes omsorg for fremtida Altaposten. Tilgjengelig fra: <https://www.altaposten.no/nyheter/2020/01/29/Her-ska-pes-omsorg-for-fremtida-20935448.ece> (lest 23. september 2020)

Elven, R., Hegre, H., Solstad, H., Pedersen, O., Pedersen, P., Åsen, P. og Vandvik, V. (2018a). *Aruncus dioicus, vurdering av økologisk risiko.* Fremmedartlista 2018: Artsdatabanken. Tilgjengelig fra: <https://artsdatabanken.no/Fremmedarter/2018/N/479> (lest 2. oktober 2020).

Elven, R., Hegre, H., Solstad, H., Pedersen, O., Pedersen, P., Åsen, P. og Vandvik, V. (2018b). *Clematis alpina, vurdering av økologisk risiko.* Fremmedartlista 2018: Artsdatabanken. Tilgjengelig fra: <https://artsdatabanken.no/fremmedarter/2018/N/792> (lest 5. oktober 2020).

Elven, R., Hegre, H., Solstad, H., Pedersen, O., Pedersen, P., Åsen, P. og Vandvik, V. (2018c). *Lysimachia punctata, vurdering av økologisk risiko.* Fremmedartlista 2018: Artsdatabanken. Tilgjengelig fra: <https://artsdatabanken.no/fremmedarter/2018/N/1512> (lest 6. oktober 2020).

Folkehelseinstituttet (2016). *Fakta om livskvalitet og trivsel.* Faktaark. Oslo: Folkehelseinstituttet. Tilgjengelig fra: <https://www.fhi.no/fp/psykiskhelse/livskvalitet-og-trivsel/livskvalitet-og-trivsel/> (lest 4. november 2020).

Fjeld, B. (2020). *Demenslandsby kåret til Årets helsebygg 2020.* utemiljonytt.no. Tilgjengelig fra: <https://www.utemiljonytt.no/demenslandsby-karet-til-arets-helsebygg-2020/> (lest 9. november 2020).

Gerlach-Spriggs, N., Kaufman, R. E. og Warner, S. B. (1998). *Restorative gardens : the healing landscape.* New Haven, CT: Yale University Press.

Gjærevoll, O. (1992). *Trygghet - verdighet - omsorg: utredning fra et utvalg oppnevnt ved kgl. res. av 11. august, 1989 ; avgitt til Sosialdepartementet 4. desember, 1991.* Oslo: Statens forvaltningstjeneste, Seksjon Statens trykning.

Gonzalez, M. T. (2016). *Terapeutiske oaser.* Bergsagel, I. (red.). sykepleien.no.

Guovdageainnu natursenter (udatert). *Landskap og klima.* Kautokeino: Kautokeino natursenter. Tilgjengelig fra: <http://meahcci.info> (lest 24. september 2020).

Hage, I. (2001). De gamle stuehagene i Troms. *Ottar - Gamle hager i Nord-Norge*, 2 (2001): 20-27.

Hage, I., Haugdal, E. K., Hegstad, S. og Tanguay, G. (2015). *Hager mot nord: nytte og nytelse gjennom tre århundrer.* Stamsund: Orkana akademisk.

Hansen, B.-A. og Nilsen, J. F. (2015). *K465 - Alta omsorgssenter - skisseprosjekt*. Saksfremlegg: Alta kommune.

Hartig, T., Evans, G. W., Jamner, L. D., Davis, D. S. og Gärling, T. (2003). Tracking restoration in natural and urban field settings. *Journal of environmental psychology*, 23 (2): 109-123. doi: 10.1016/S0272-4944(02)00109-3.

Helgheim, H. (2008). *Samiske generasjoner møtes*. Artikkel. Andakten. nrk.no. Tilgjengelig fra: <https://www.nrk.no/andakten/samiske-generasjoner-motes-1.6193020> (lest 16. november 2020).

Helse- og omsorgsdepartementet (2015). *Demensplan 2020. Et mer demensvennlig samfunn*. Oslo: Stortinget.

Helse- og omsorgsdepartementet (1995). St. Meld. nr. 35 (1994-1995). *Velferdsmeldingen*. Oslo: Stortinget.

Helse- og omsorgsdepartementet (1997). St. Meld. nr. 50 (1996-1997). *Handlingsplan for eldreomsorgen, Trygghet - respekt - kvalitet*. Oslo: Stortinget.

Holthe, T. (2002). *Kryss i taket - Evaluering av boenheter for personer med demens i Nordreisa kommune*. Oslo: Nasjonalt kompetansesenter for aldersdemens.

Husbanken (2009). *Rom for trygghet og omsorg : veileder for utforming av omsorgsboliger og sykehjem*. Drammen: Husbanken.

Jacobsen, D. I. (2015). *Hvordan gjennomføre undersøkelser? Innføring i samfunnsvitenskapelig metode*. Cappelen Damm akademisk. ISBN: 9788202481889

Jensen, A. (2020). *Sonjatun omsorgssenter 20 år*. Nordreisa kommune. Tilgjengelig fra: <http://www.nordreisa.kommune.no/?id=6300462&fbclid=IwAR3k2N6brU-6g9HED1QHNU3hrf-gCc-4B7p8oo6fkgO9XMzd7IY-Y0HsVBro> (lest 25. september 2020).

Justis- og beredskapsdepartementet (2019). *Lov om behandling av personopplysninger (personopplysningsloven)*. lovdata.no: Lovdata.

Juuso, R. og Bjørn, I. M. E. (2006). *Temahefte om samisk kultur i barnehagen*. Oslo: Kunnskapsdepartementet.

Kaplan, R. og Kaplan, S. (1989). *The Experience of Nature - A Psychological Perspective*. Cambridge University Press

Kaplan, R., Kaplan, S. og Ryan, R. (1998). *With People in Mind: Design and Management of Everyday Nature*. Washington: Washington: Island Press.

Kautokeino kommune (2019). *Dette er Kautokeino kommune*. Kautokeino: Kautokeino kommune. Tilgjengelig fra: <https://www.guovdageainnu.suohkan.no/politikk-og-administrasjon/om-kommunen/dette-er-kautokeino-kommune/> (lest 24. september 2020)

Kirkevold, M. og Gonzalez, M. (2012). Betydningen av sansehage og terapeutisk hagebruk for personer med demens – en scoping review. *Sykepleien Forskning*, 7: 52-64. doi: 10.4220/sykepleienf.2012.0029.

Lateral Office (2016). *Nu Eldercare Centre*. Mulighetsstudie. Toronto, Canada: Lateral Office. Tilgjengelig fra: <http://lateraloffice.com/filter/Work/NU-ELDERCARE-CENTRE-2016-17> (lest 9. november 2020).

- Lu, L.-C., Lan, S.-H., Hsieh, Y.-P., Yen, Y.-y., Chen, J. og Lan, S.-J. (2019).** *Horticultural Therapy in Patients With Dementia: A Systematic Review and Meta-Analysis. American Journal of Alzheimer's Disease and Other Dementias.* doi: 10.1177/1533317519883498.
- Lynch, K. (1960)** The Image of the city. Harvard-MIT Joint Center for Urban Studies Series. MIT Press Ltd.
- Løvdal, S. L. (2020).** Innredet for at folk skal huske hvem de er. *Arkitektur N*, 5: 84-91.
- Magnussen, J. (2020).** Omsorg, omsorgstjenester og omsorgstjenesteforskning. *Tidsskrift for omsorgsforskning*, 6 (1): 1-4. doi: 10.18261/issn.2387-5984-2020-01-01.
- Mamen, J. (2019).** *Finnmark - Klima.* Store Norske Leksikon. snl.no. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Finnmark_-_klima (lest 2. desember 2020).
- Mamen, J. (2020)** Klima. Snl.no: Store Norske Leksikon. Tilgjengelig fra: <http://snl.no/klima> (lest 2. Desember 2020)
- Marcus, C. C. og Barnes, M. (1999).** *Healing gardens: Therapeutic benefits and design recommendations.* New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Marcus, C. C. (2007).** Alzheimer's Garden Audit Tool. *Journal of Housing For the Elderly*, 21 (1-2): 179-191. doi: 10.1300/J081v21n01_09.
- McMinn, B. & Hinton, L. (2000).** Confined to barracks: The effects of indoor confinement on aggressive behavior among inpatients of an acute psychogeriatric unit. *American Journal of Alzheimer's Disease and Other Dementias*, 15: 36-41. doi: 10.1177/153331750001500106.
- Mørkved, B. (2001a).** Bevaring for fremtiden. *Ottar - Gamle hager i Nord-Norge*, 2 (2001): 46-48.
- Mørkved, B. (2001b).** Prestegårdshagene. *Ottar - Gamle hager i Nord-Norge*, 2 (2001): 11-19.
- Namazi, K. H. og Johnson, B. D. (1992).** Pertinent autonomy for residents with dementias: Modification of the physical environment to enhance independence. *American Journal of Alzheimer's Care and Related Disorders & Research*, 7 (1): 16-21. doi: 10.1177/153331759200700105.
- Nordreisa kommune (2010).** *Historie og kultur.* nordreisa.kommune.no. Tilgjengelig fra: <https://www.nordreisa.kommune.no/historie-og-kultur.4721130-152893.html> (lest 2. desember 2020).
- Nordreisa kommune (2012).** *Mot et åpent kunnskapssamfunn. Kommuneplanens samfunnsdel, Nordreisa kommune 2012-2025.* Nordreisa: Nordreisa kommune.
- Norsk landbruksrådgivning (2017).** *Klima i Nord-Norge.* nlr.no: Norsk Landbruksrådgiving Nord Norge. Tilgjengelig fra: <https://nordnorge.nlr.no/publikasjoner/grovforskolen/1-klima-og-plan-teproduksjon-i-nord/klima-i-nord-norge/> (lest 14. oktober 2020).
- Norske arkitekters landsforbund (uda-tert).** *Rapport Sonjatun omsorgssenter.* arkitektur.no. Tilgjengelig fra: <https://www.arkitektur.no/sonjatun-omsorgssenter?tid=158202> (lest 22. september 2020).
- Nymo, R. (2007).** Den samiske pasientens mangfold- er omsorgsutøveren beredt til møter? *Tidsskrift for psykisk helsearbeid*, 4 (nr. 1 (2007)): 34-43.

Nystad, M. E. (2015). *Fikk flytte inn i ny leilighet til jul.* NRK Sápmi.

Tilgjengelig fra: <https://www.nrk.no/sapmi/elle-maret-bals-nango-fikk-flytte-inn-i-ny-leilighet-til-jul-1.12715265> (lest 27. september 2020)

Parker, C., Barnes, S., McKee, K., Morgan, K., Torrington, J. og Tregenza, P. (2004). Quality of life and building design in residential and nursing homes for older people. *Aging and Society* 24(6) 941-962.
doi: 10.1017/S0144686X04002387.

Regjeringen (2016). *Byrom - en idehåndbok.* Kommunal- og moderniseringsdepartementet. Oslo: Regjeringen.

Reinaas, R. A. (2015). *En dag og en reise.* Oslo: Forlaget Aldring og helse

Riseth, J. Å. og Solbakken, J. I. (2010). Naturbruk i Kautokeino i et kulturhistorisk lys. *UTMARK - tidsskrift for utmarksforskning*, 1-2010.

Raanaas, R. K., Patil, G. G. og Hartig, T. (2011). Health benefits of a view of nature through the window: a quasi-experimental study of patients in a residential rehabilitation center. *Clinical Rehabilitation* 26(1).
doi: 10.1177/0269215511412800.

Schackt, J. (2019) Kultur. Snl.no: Store Norske Leksikon. Tilgjengelig fra: <http://snl.no/kultur> (lest 10. november 2020)

Skålnes, S. (2017). Hagar i Kautokeino. *Arkitektur N.* Tilgjengelig fra: <https://arkitektur-n.no/temaer/samisk> (lest 22. september 2020)

Statistisk sentralbyrå (2015). *Institusjon eller omsorgsbolig?* Statistisk sentralbyrå. Tilgjengelig fra: <https://www.ssb.no/helse/artikler-og-publikasjoner/institusjon-eller-omsorgsbolig> (lest 3. november 2020).

Statistisk sentralbyrå (2020a). 11342: *Areal og befolkning, etter region, statistikkvariabel og år.* Statistikk. I: SSB (red.). Statistikkbanken, Befolkning. ssb.no. Tilgjengelig fra: <https://www.ssb.no/statbank/table/11342/tableViewLayout1/> (lest 18. november 2020).

Statistisk sentralbyrå (2020b). *Alta (Troms og Finnmark - Romsa ja Finnmarku).* ssb.no: Statistisk sentralbyrå. Tilgjengelig fra: <https://www.ssb.no/kommunefakta/alta> (lest 20. oktober 2020).

Statistisk sentralbyrå (2020c). *Guovdageaidnu - Kautokeino (Troms og Finnmark - Romsa ja Finnmarku).* ssb.no: Statistisk sentralbyrå. Tilgjengelig fra: <http://www.ssb.no/kommunefakta/guovdageaidnu-kautokeino> (lest 21. oktober 2020)

Statistisk sentralbyrå (2020d). *Nordreisa - Ráisa - Raisi (Troms og Finnmark - Romsa ja Finnmarku).* ssb.no: Statistisk sentralbyrå. Tilgjengelig fra: <https://www.ssb.no/kommunefakta/nordreisa-raisa-raisi> (lest 21. oktober 2020).

Stein Halvorsen Arkitekter AS (2015). *Lysning.* Lesehefte. Tilgjengelig fra: <http://www.custompublish.com/getfile.php/3196609.1023.vwvtvfwywy/Lesehefte+LYSNING.pdf?force=1&3&>

Strandli, E. H. A. (2016). *Inn på tunet - Dagaktivitetstilbud tilrettelagt for personer med demens.* Tønsberg: Nasjonalt kompetansetjeneste for aldring og helse

Strumse, E. (2007). Psykologiske perspektiver på forholdet mellom mennesker og natur *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 44 (8): 988-990.

Thorsnæs, G. (2020). *Nordreisa*. snl.no: Store Norske Leksikon. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/Nordreisa> (lest 6. oktober 2020).

Tornstam, L. (2011). *Åldrandets sosialpsykologi*. 8 utg. Stockholm: Norstedt.

Travel Nunavut (2019). *Iqaluit*. travelnunavut.ca. Tilgjengelig fra: <https://travelnunavut.ca/regions-of-nunavut/communities/iqaluit/> (lest 9. november 2020).

Ulrich, R. S. (1999). Effects of gardens on health outcomes: Theory and research. I: Marcus, C. C. & Barnes, M. (red.) *Healing gardens therapeutic benefits and design recommendations*, s. 27-86. New York: John Wiley & Sons.

Vandvik, I. H. (2019) Miljøterapi. Snl.no: Store Norske Leksikon. Tilgjengelig fra: <http://sml.snl.no/milj%C3%B8terapi> (lest 10. november 2020)

Wåseth, H. I. (2020). Nyanser av mørke. *Arkitektur N*, 5: 72-77.

Zeisel, J. og Tyson, M. M. (1999). Alzheimer's Treatment Garden. I: Marcus, C. C. & Barnes, M. (red.) *Healing Gardens: Therapeutic Benefits and Design Recommendations*, s. 437-460. New York: John Wiley & Sons

VEDLEGG

KAPITTEL 1

Vedlegg 1: NSDs godkjenning av oppgaven

NSD Personvern

05.08.2020 10:34

Det innsendte meldeskjemaet med referansekode 405383 er nå vurdert av NSD.

Følgende vurdering er gitt:

Det er vår vurdering at behandlingen av personopplysninger i prosjektet vil være i samsvar med personvernlovgivningen så fremt den gjennomføres i tråd med det som er dokumentert i meldeskjemaet med vedlegg den 05.08.2020, samt i meldingsdialogen mellom innmelder og NSD. Behandlingen kan starte.

MELD VESENTLIGE ENDRINGER

Dersom det skjer vesentlige endringer i behandlingen av personopplysninger, kan det være nødvendig å melde dette til NSD ved å oppdatere meldeskjemaet. Før du melder inn en endring, oppfordrer vi deg til å lese om hvilke type endringer det er nødvendig å melde: nsd.no/personvernombud/meld_prosjekt/meld_endringer.html

Du må vente på svar fra NSD før endringen gjennomføres.

TYPE OPPLYSNINGER OG VARIGHET

Prosjektet vil behandle alminnelige kategorier av personopplysninger frem til 18.12.2020.

LOVLIG GRUNNLAG

Prosjektet vil innhente samtykke fra de registrerte til behandlingen av personopplysninger. Vår vurdering er at prosjektet legger opp til et samtykke i samsvar med kravene i art. 4 og 7, ved at det er en frivillig, spesifikk, informert og utvetydig bekreftelse som kan dokumenteres, og som den registrerte kan trekke tilbake. Lovlig grunnlag for behandlingen vil dermed være den registrertes samtykke, jf. personvernforordningen art. 6 nr. 1 bokstav a.

TAUSHETSPLIKT

Siden utvalget har taushetsplikt er det svært viktig at intervjuene gjennomføres på en slik måte at taushetsplikten overholdes. Intervjuer og informanter har sammen ansvar for dette, og bør innledningsvis i intervjuene drøfte hvordan dette skal håndteres. Vi minner om at informantene dine ikke kan gi opplysninger som kan identifisere en enkelt pasient eller pårørende, direkte eller indirekte. Vi anbefaler at dere er spesielt oppmerksomme på at identifiserende bakgrunnsopplysninger må utelates og at dere er forsiktede ved å bruke eksempler under intervjuene.

PERSONVERNPRINSIPPER

NSD vurderer at den planlagte behandlingen av personopplysninger vil følge prinsippene i personvernforordningen om:

- lovlighet, rettferdighet og åpenhet (art. 5.1 a), ved at de registrerte får tilfredsstillende informasjon om og samtykker til behandlingen
- formålsbegrensning (art. 5.1 b), ved at personopplysninger samles inn for spesifikke, uttrykkelig angitte og berettigede formål, og ikke viderebehandles til nye uforenlige formål
- dataminimering (art. 5.1 c), ved at det kun behandles opplysninger som er adekvate, relevante og nødvendige for formålet med prosjektet
- lagringsbegrensning (art. 5.1 e), ved at personopplysningene ikke lagres lengre enn nødvendig for å oppfylle formålet

DE REGISTRERTES RETTIGHETER

Så lenge de registrerte kan identifiseres i datamaterialet vil de ha følgende rettigheter: åpenhet (art. 12), informasjon (art. 13), innsyn (art. 15), retting (art. 16), sletting (art. 17), begrensning (art. 18), underretning (art. 19), dataportabilitet (art. 20).

NSD vurderer at informasjonen som de registrerte vil motta oppfyller lovens krav til form og innhold, jf. art. 12.1 og art. 13.

Vi minner om at hvis en registrert tar kontakt om sine rettigheter, har behandlingsansvarlig institusjon plikt til å svare innen en måned.

FØLG DIN INSTITUSJONS RETNINGSLINJER

NSD legger til grunn at behandlingen oppfyller kravene i personvernforordningen om riktighet (art. 5.1 d), integritet og konfidensialitet (art. 5.1 f) og sikkerhet (art. 32).

For å forsikre dere om at kravene oppfylles, må dere følge interne retningslinjer og eventuelt rådføre dere med behandlingsansvarlig institusjon.

OPPFØLGING AV PROSJEKTET

NSD vil følge opp ved planlagt avslutning for å avklare om behandlingen av personopplysningene er avsluttet.

Lykke til med prosjektet!

Kontaktperson hos NSD: Tore Andre Kjetland Fjeldsbø
Tlf. Personverntjenester: 55 58 21 17 (tast 1)

Norges miljø- og biovitenskapelige universitet
Noregs miljø- og biovitenskapelige universitet
Norwegian University of Life Sciences

Postboks 5003
NO-1432 Ås
Norway